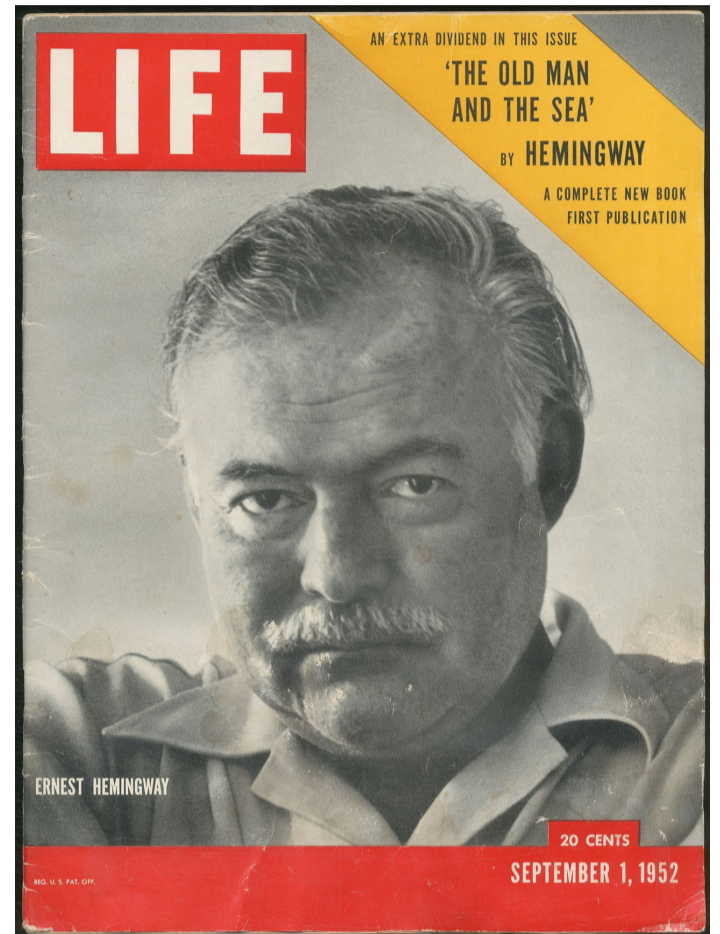

70 vjet më parë, më 1 shtator 1952, në revistën amerikane "LIFE",
u botua për herë të parë "Plaku dhe deti"

ERNEST HEMINGUEJ: Më bën më të lumtur sesa të kem Çmimin Nobel

Më 1961, fill pas kthimit nga Moska, kisha nisur të mësoja frëngjisht dhe anglisht, në mënyrën më të rregullt dhe më antipedagogjike që mund të mendohej. Një javë merresha me një gjuhë e një javë me tjetrën. Për anglishten përdorja "Plakun dhe detin" e Heminguejit, kurse për frëngjishten një antologji poetike.

Ismail kadare, *Ftesë në studio*

KADARE, SHKRIMTARI PËRKTHYES

Nga Xhevat Lloshi

IN MEMORIAM

NJË PASDITE ME SHI ME NASHO JORGAQIN

nga Enver Kushi

(fq. 15)

Replikë me Emil Lafen dhe Primo Shllakun

RECEPTIMI I VEPRËS SË FISHTËS DHE GJUHA E NJËSUAR LETRARE

nga Prof. Dr. Klara Kodra

Po e ndjek me dhimbje polemikën e ashpër që u zhvillua tek "ExLibris" midis prof. Emil Lafes, ish-pedagogut dhe kolegut tim të nderuar dhe Primo Shllakut, njërit nga studentët e mi më të mirë, rreth çështjes së plaksje së gjuhës dhe problematikave të poetit të shquar Gjergj Fishta dhe të moskuptuarit të tij nga brezi i ri i sotëm si edhe çështjes së gjuhës standarde të vendosur në vitin 1972.

(fq. 13)

Nga vetëvraska te "kanga" e trumcakut

Kur ndeshemi me surrealizmin në letërsinë shqiptare

Nga Zija Vukaj

(fq. 11)

SHËNIME MBI LIBRAT

Vëllimi me tregime, "Thika pa gjak"

DY FJALË PËR ZIJA ÇELËN

Nga Fadil Balaj

(fq. 5)

Në romanin e Fran Camajt: "Biseda me gjyshin imagjinar"

RRËFIM LETRAR I MALËSISË SË PËRTEJME...

Nga Frano Kulli

(fq. 14)

Kryeredaktori i gazetës "Shkodra", Ridvan Dibra, i përgjigjet kryeredaktorit të gazetës "Ora", Frederik Rreshpja

Një replikë e para tridhjetë vjetëve mes RIDVAN DIBRËS dhe FREDERIK RRESHPJES

E gjitha fillon me një intervistë të dhënë nga Rreshpja në gazetën "Drita" më 3 nëntor 1991. Mes të tjerash, ai shprehet se *Të tërë bëjnë politikë, Ramiz Alia bën art*. Dibra, atëherë gazetar pranë "Shkodra" (15 nëntor 1991, fq. 1) boton artikullin me titull: "Arti" i presidentit po e çon Shqipërinë në greminë, zoti Rreshpja!

(fq. 6)

Bisedë me Noa Nur, për librin e saj "Kurrë gri"

HAJDE FLASIM PËR NGJYRAT E NOAS

Bisedoi Marcela Tringaj

(fq. 12)

E ARMATOSUR ME PENEL

- Hakmarrja në vaj e Artemisia Gentileschi

Nga Jonathan Jones

The Guardian

Artemisia Gentileschi i ktheu makthet e jetës së saj – shtypjen, padrejtësinë, përdhunimin – në piktura brutale biblike të cilat ishin gjithashtu një kushtrim për gratë e shtypura.

(fq. 22)

BIBLIOTEKË

Luan Rama

(fq. 16)

Cose animate

Mehmet Elezi

(fq. 17)

Shtëpia me flutura

Niko Kacalidha

(fq. 18)

*Katër qiparisa zgjateshin
në muzg*

Florenc Shaini

(fq. 19)

Epitafi i munguar

Biser Mehmeti

(fq. 21)

Takim me Ana Kareninën

NJË ARS POETICA NË CIKLIN E KRESHNIKËVE

Prof. As. Dr. Anton Papeleka

(fq. 8)

RRETH QASJEVE NDËRDISIPLINORE NË STUDIMET MBI TEKSTET E VJETRA SHQIPE

Nga Evalda Paci

(fq. 10)

Simbolet e gjarprit, ujkut dhe
deles në poetikën e Bejkos

nga Alisa Velaj

(fq. 20)

Për krijimtarinë e gjerë të Ismail Kadaresë, është shkruar dhe do të shkruhet po ashtu gjerësisht, sepse me përmasat dhe vlerat e saj, tashmë ka bërë që pa të nuk mund të përfytyrohet jo vetëm letërsia shqipe, por as dhe kultura shqiptare në tërësi. Përballë kësaj pasurie natyrshëm ka mbetur pa u vënë re, se Kadareja është një përkthyes. Duke ribotuar sot një përkthim të tij, e vlen të flitet edhe për këtë anë.

Përveç disa poezive të shpërndara aty-këtu, si ato të Alain Bosquet, të përkthyer e të botuara në gazetën "Drita", një tufë të mirëfilltë e gjejmë të përmbledhur në vëllimin *Ftesë në studio* (1990). Aty madje janë më shumë faqe të përkthyer sesa vargje origjinale të autorit. Qëllimisht janë renditur krijime të kulturave të ndryshme: niset me autorë grekë (Eskili, K. Kavafis, J. Seferis, O. Elitis), vijohet me poezi kineze, për të kaluar te francezët F. Vinjon e Sh. Bodler dhe për të përfunduar me rumunin M. Eminesku dhe rusin V. Majakovski. Ndërkaq, në përsiatjet e mëtejshme gjatë librit, këto përkthime nuk janë lënë jashtë vëmendjes. Poeti shqiptar shqetësohet për kolegët e huaj, nga ideja se mos ata nuk do ta ndjejnë veten mirë në gjuhën e tij, se mos struktura e saj i vret. Por jo, shqipja, sipas Kadaresë, mund t'u shkojë si Eskilit, edhe poetëve kinezë të epokës Tan, si Majakovskit edhe Bodlerit, duke ardhur te Noli, që ka shfrytëzuar pusët e shqipes.

Më 1986, Kadareja kishte përgatitur për botim përkthimin e plotë të veprës së tragjedianit të madh të lashtësisë, Eskilit. Në trajtesën e gjatë si parathënie për këtë vëllim dhe që pati vijimin drejtpërdrejt te *Eskili, ky humbës i madh* (1998), autori është marrë hollësisht me natyrën e përkthimit përgjithësisht, duke theksuar disa nga mekanizmat e shqipes, që e bëjnë aq të përshtatshme për ta dhënë greqishten e tragjediave të lashta më besnikërisht sesa në gjuhë të tjera të lëvuara evropiane, përveç nënshtrimit të përbashkët kulturor me greqishten e vjetër. Këto mendime vinin nga përvoja e tij si përkthyes i trilogjisë *Orestia* të Eskilit, të përfshirë në atë vëllim.

Nga ana tjetër, duke qenë autori shqiptar më shumë i përkthyer në gjuhë të tjera, Kadareja është ndeshur pa reshtur me punën e përkthimit të veprës së vet. Përkthimi dhe problematika e tij na dalin kështu jo diçka e rastësishme për Kadarenë. Te *Dialog me Alain Bosquet* (1996), shkrimtari e quan përkthimin pa dyshim si një nga mundimet më të mëdha të njerëzimit. Madje për vendet e vogla diktatoriale, ai merr një ngjyrim fatal. Të përkthesh në këto vende, është diçka e frikshme dhe e mrekullueshme njëkohësisht. Por edhe më interesante sesa këto mendime të përgjithshme është vëmendja e Kadaresë për figurën e përkthyesit në veprën e tij.

Midis shkrimtarit dhe përkthyesit ka një fill tjetër të padukshëm, ashtu

KADARE, SHKRIMTARI PËRKTHYES

Nga Xhevat Lloshi

siç janë të padukshme edhe anë të tjera në një prodhimtari të begatë, megjithatë ky është një fill përçues i dyanshëm. Te *Dimri i vetmisë së madhe* (1973), karakteri qendror është përkthyesi Besnik Struga, ai që shkon në Moskë dhe bie në vorbullën e skizmës së madhe. Pashmangshëm përkthyesi do të dalë në qendër të ndeshjes dhe, si çdo dukuri që rrihet nga të gjitha anët, do të shfaqë diçka nga qenësia e vet. Në fillim vihet në dyshim a e di mirë rusishten përkthyesi. Pastaj del se vështirësia më e madhe janë proverbat për t'i kaluar nga njëra gjuhë në tjetrën. Hrushovi e akuzon drejtpërdrejt se

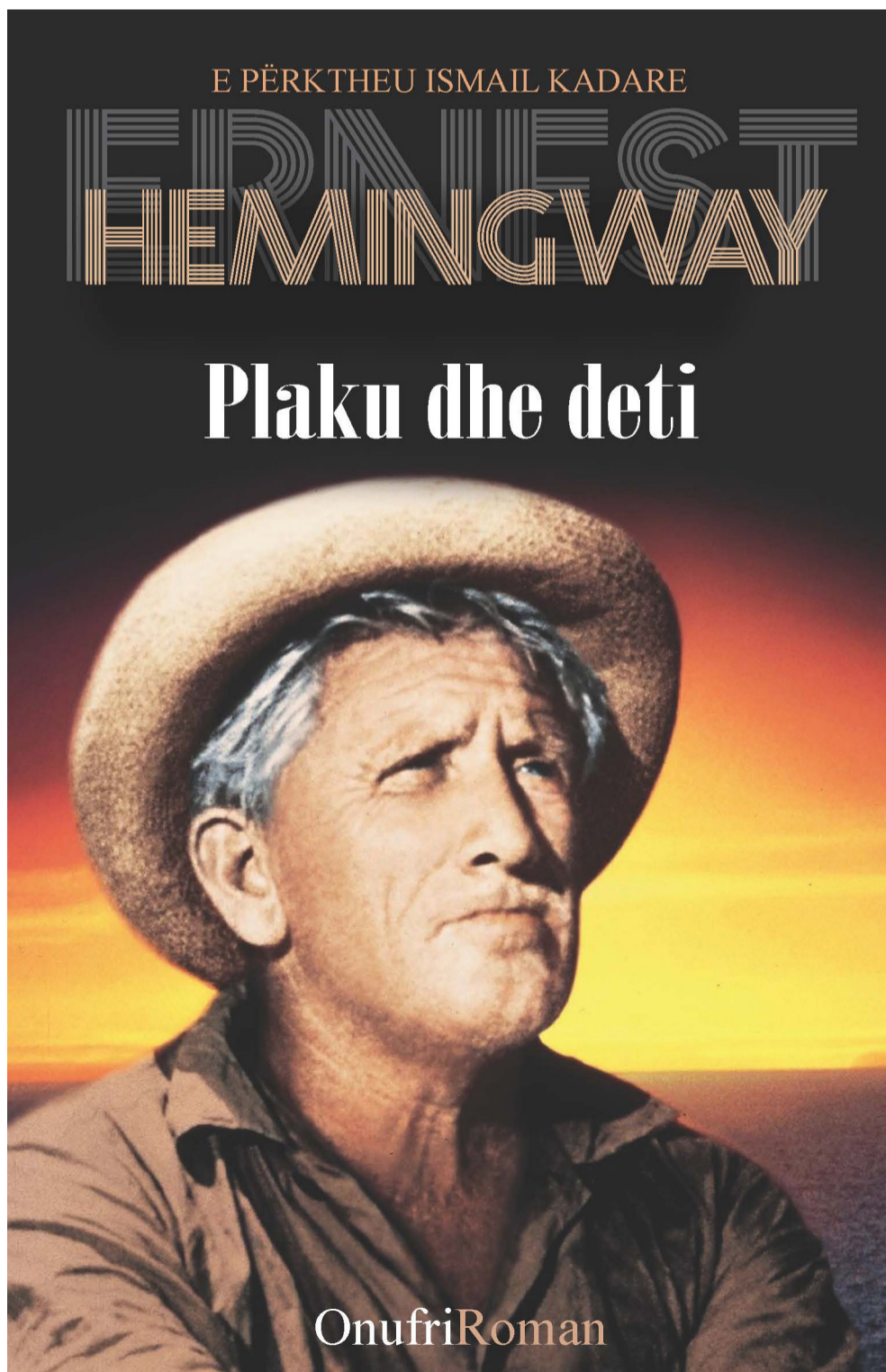
po i shtrembëronte fjalët e tij. Prej këtej gjithçka rrokulliset, duke dalë sikur përkthyesi po bëhej shkakhtar për prishjen përfundimtare. A mund ta bëjë këtë ai? Ka një paratekst në histori, që thotë se mund ta bëjë. Çfarë është një përkthyes? Menjëherë të shkon mendja te thënia italiane *Traduttore traditore*, domethënë ai është kurdoherë tradhtari kundrejt tekstit origjinal. Dhe atëhere për Besnikun shkruhet: "Ky njeri nuk e përkthen mirë Eskilin. Ky përkthyes është tradhtar." Tashti bëhet e qartë se çfarë do të thotë këtu fjalia e dytë. Por në fjalinë e parë, çfarë ka të bëjë Besniku me Eskilin? Për mendimin

tim, ai ishte duke përkthyer në atë kohë trilogjinë e Eskilit dhe do ta botonte më 1986. Lexuesi i vëmendshëm do të kundërshtojë, se kjo është një hamendje krejt në erë, se Besniku është vetëm personazh i një libri, kurse trilogjinë e ka përkthyer dhe e ka botuar Kadareja. E me gjithë qartësinë e këtyre fakteve dhe të kësaj logjike, nuk tërhiqem nga interpretimi i asaj fjalie të parë, sepse filli i dyanshëm i shkrimtarit dhe përkthyesit është po aq fakt dhe logjikë.

Madje edhe në veprën e fundit të Kadaresë, *Kalorësi me skifter* (2001), del si një personazh kryesor Bardh Beltoja. Ai ka rastisur të ishte përkthyes përsëri në një çast prishjeje të madhe: midis shqiptarëve dhe jugosllavëve të Titos. Bisedimet ishin bërë në gjuetinën e Lezhës. Pas katër muajsh ishte rikthyer në Ishullin e Lezhës dhe pas gjysmë shekulli, më 1999 do t'i thuhet qartë djalit të arkitektit të hotelit të gjuetisë, se përkthyesin e kishin vrarë aty në kënetë. Përkthyesin, tradhtarin, e kishin vrarë dhe me një qiri të ndezur për shpirtin e tij mbyllet kjo vepër.

Përtej trillimit letrar, Kadareja ka pasur edhe një përkthyes tjetër, të vërtetë, Isuf Vrionin, emri i të cilit nuk doli në përkthimet e para frëngjisht, por pastaj u bë i njohur dhe përmendet me nderim të thellë nga Kadareja.

Ndërsa është fare e qartë përse I. Kadareja ka përkthyer Eskilin, ose goftë dhe Alain Bosquet-në e Majakovskin, duhet njëfarë hulumtimi për t'i gjetur vendin tregimit *Plaku dhe deti* të Ernest Heminguejit, të përkthyer nga Kadareja e të botuar më 1963. Hemingueji kishte lindur më 1899, në Illinois të Shteteve të Bashkuara të Amerikës. I ati ishte mjek, por i dhënë shumë pas gjahut e peshkimit dhe kishte vdekur duke vrarë veten. Ernesti nisi që herët (16 vjeç) rrugën e gazetarit, më 1918 vajti vullnetar në frontin italian dhe u plagos. Nga viti 1921, bëri një jetë boheme në Monparnas të Parisit, ku u lidh me Shervud Andersonin, Ezra Paundin dhe Gerturd Shtejnin. Jetoi në Floridë dhe në Kubë nga 1927 deri më 1936, dhe përsëri ishte gazetar i betejave: korrespondent në Luftën e Spanjës

dhe në ditën e zbarkimit të Aleatëve në Evropë, në Normandi, në të ashtuquajturën Dita D. Vepra e tij e parë letrare që pati sukses, ishte *Edhe dielli ngrihet* (1926), është përkthyer shqip *Lamtumirë armë*, të cilën e botoi më 1929, dhe pastaj shkroi një varg të gjatë titujsh (*Vdekje pasdite, Të kesh a të mos kesh, Parajsa e humbur, Për kë bien kambanat, Dhjetë indianë, Parisi është një festë, Borërat e Kilimanxharos*). Tregimin *Plaku dhe deti* e botoi më 1954, dy vjet para se të merrte Çmimin Nobel. Vrau veten, ashtu si i ati, më 1961.

Deri në 1960, E. Hemingueji nuk ishte i pranishëm në qarkullimin e botës letrare shqiptare. Sipas vlerësimeve të kritikës sovjetike në vitet 1950, siç e thotë një enciklopedi sovjetike e asaj kohe, vepra e Heminguejit paraqiste fatet e "brezitet të humbur", të gjymtuar nga Lufta e

Parë Botërore, dhe përshkohej nga pesimizmi i thellë, nga parandjenja e mortjes së shoqërisë borgjeze. Vetë tregimi *Plaku dhe deti* na përshkrua vetëm luftën e njeriut me natyrën. Me një nxirosje të tillë, ky autor edhe në Shqipërinë e kohës nuk mund të hynte. Mirëpo më 1961, ai vdiq. Ndodhi një përmbysje, të cilën Kadareja e ka thënë me këto fjalë: Eskili "ishte shkrimtari i parë që kishte përshkruar 'mërzinë e luftës', aq e njohur në fillim të viteve '60, sidomos pas shpërthimit të famës së Heminguejit, ndikimi i të cilit kishte qenë i ndjeshëm për të gjithë ne, shkrimtarët e rinj të kohës." (*Dialog me Alain Bosquet*). Në hapësirën lindore, që ishte bërë "revizioniste", ky autor amerikan ishte bërë i pranueshëm, domethënë mund të hynte edhe në Shqipëri. Por Kadareja na e ka kujtuar, se në vitet 1961-

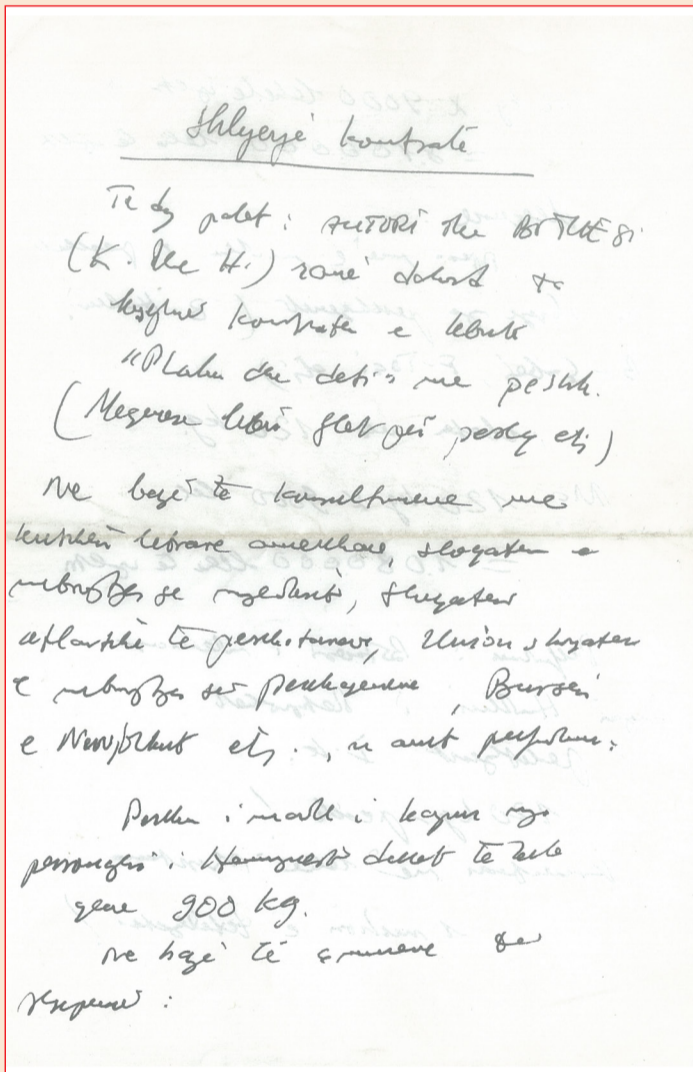
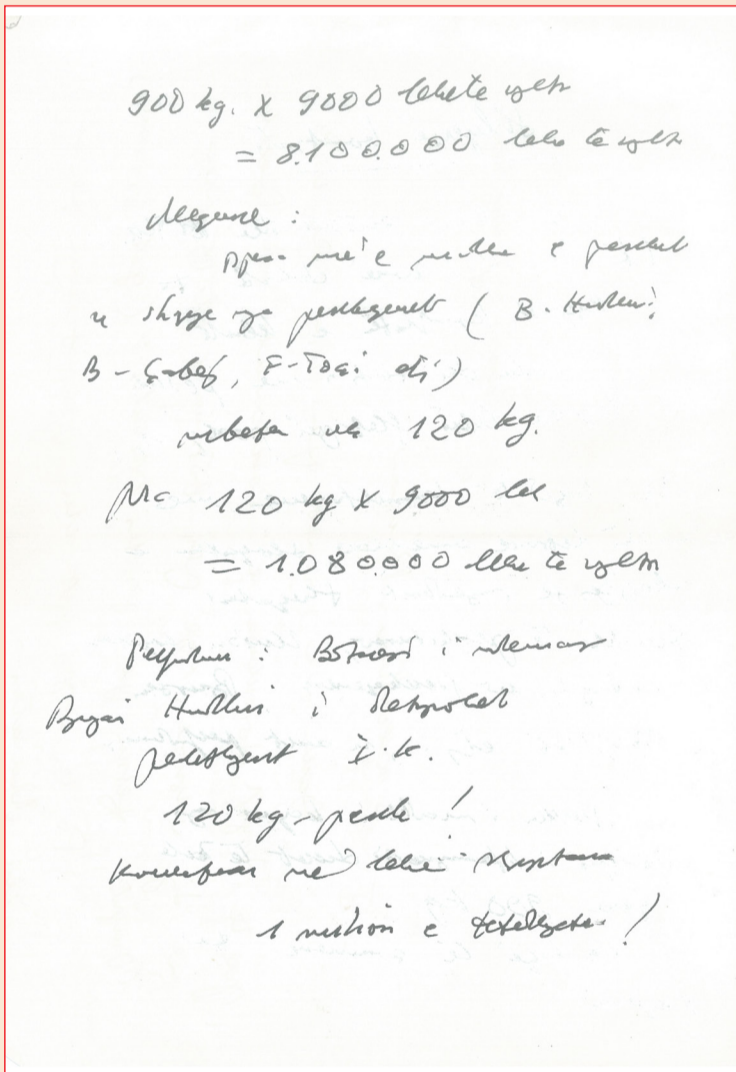
1965, edhe te ne pati një 'periudhë liberale në kulturë', madje në një nga librat e fundit (*Kohë barbare, 2000*) ka përmendur se "deri më 1962-64, hera-herës dilte në pah pak liri, e më pas puhiza regëtitëse e ajrit të freskët u shua..." Rrethanat për ta pasur autorin amerikan shqip, ishin bërë të pëlqyeshme, ose, siç e thonë sot, ky ishte konteksti i kohës.

Megjithatë Kadareja pati një rrethanë mjaft vetjake, por tepër kureshtarë për ne sot, që të merrej me këtë tregim. Siç na e shkoqit te *Ftesë në studio*, "Më 1961, fill pas kthimit nga Moska, kisha nisur të mësoja frëngjisht dhe anglisht, në mënyrën më të çrregullt dhe më antipedagogjike që mund të mendohej. Një javë merresha me njërën gjuhë e një javë me tjetrën. Për anglishten përdorja "Plakun dhe detin" të Heminguejit, kurse për

frëngjishten një antologji poetike." Duket si një rastësi, por që na bind se përkthyesi e ka bluajtur çdo fjalë të origjinalit anglisht me mundimin e fillestarit, e që do të thotë se është një përkthim mirëfilltas besnik. Në atë kohë, Kadareja po merrej me romanin e tij të parë të suksesshëm, me *Gjeneralin e ushtrisë së vdekur* (1962), pasi kishte botuar tre vëllime me poezi (*Lirika* 1953, *Ëndërrimet* 1957, *Shekulli im* 1961, dhe një pjesë të atij romani, që do të dilte shumë më vonë me titullin *Qyteti pa reklama*).

Duke e rishikuar veten pas disa dhjetëvjeçarësh, Kadareja nuk e ndjen se ka pasur ndonjë tërheqje të veçantë pas stilit artistik të Heminguejit. Përsëri te *Dialog me Alain Bosquet* ka shtuar më tej: "Ndonëse e pëlqej Heminguejin, i cili siç e thashë pak më parë, në fillim të viteve 1960 po tiranizonte me ndikimin e tij gjithë Lindjen komuniste, arrita të ndjej se ai nuk e kishte peshën dhe hijen e të mëdhenjve."

Ribotimi i përkthimit të tregimit *Plaku dhe deti* sot, pas dyzet vjetësh, mund të quhet një rikthim te Hemingueji. Lexuesi i sotëm shqiptar ende nuk e quan të kapërcyer për shijen e tij letërsinë e mesit të shekullit të mëparshëm, aq më pak veprën e një nobeliste. Nuk ka dyshim se ai do ta presë me dëshirë këtë botim të dytë. Po edhe te vetë Kadareja përshquajmë një rikthim, sado të mjegulluar. Te vepra e tij e fundit, *Përballë pasqyrës së një gruaje*, lexojmë se njërin nga redaktorët e gazetës së Lidhjes së Shkrimtarëve, që merrej me sektorin e jashtëm, e kritikojnë se "ca lajme a shkrime të tjera, si për shembull vdekja e shkrimtarit amerikan Heminguej, bashkë me pëshpërimat për dyshimet për vetëvrasjen e Merilin Monrosë, kanë zënë shumë vend." Shkrimtari është kujtuar se ka bërë edhe një përkthim prej tij dhe e rishikoi për ta botuar. E rishikoi, duke u bindur se nuk kishte bërë një përkthim të keq as dyzet vjet më parë. Redaktimi ka prekur pothuaj vetëm fjalët e huazuara, kryesisht huazime orientale, që kanë përgjegjëse shqip. Nuk do të ishte një kureshti e tepërt përmendja e tyre. Fjalët: *akoma, bile, bojë, bojë (njeriu), budallallëk, delikat, dysheme, fiksoj, formë, indiferent, jastëk, kalem, kanxhë, kapelë, kontrolloj, krevat, kurort, origjinal, pozë (pozicion), qejf, qoshe, reflekse, reflektim, rehat, respektoj, sakatoj, sfond, i sheshtë, shyqyr, tamam, tavolinë, tension, ters, uniform, xhelatinoz, i zorshëm, janë zëvendësuar me: ende, (prapë, sërish), madje, ngjyrë, shtat, marrëzi, i hajthëm (i brishtë, i lehtë), fundashtrojë, ngulit (ngul), trajtë, shpërfillës, nënkresë, laps, grremç, kësulë, përmbaj, shtrat, hotel, parak, skajim, ëndë, kënd, pikëzime, pasqyrim, mirë, nderoj, gjymtoj, fundajë, petashuq, lavdi, pikërisht (mu, enkas, si), tryezë, trysni, mbrapsht, i njëtrajtshëm, veshtullor, i vështirë. Janë një lëndë për të parë edhe ndryshimet në ndjenjën e*

Shlyerje Kontrate

Të dy palët: AUTORI dhe BOTUESI (K. dhe H.) ranë dakord të shlyejnë kontratën e librit "Plaku dhe deti" me peshk (Meqenëse libri flet për peshq etj.)

Në bazë të konsultimeve me kritikën letrare amerikane, shoqatën e mbrojtjes së mjedisit, shoqatën atlantike të peshkatarëve, Bursën e New Yorkut etj., u arrit përfundimi:

Peshku i madh i kapur nga personazhi i Hemingueit duhet të ketë qenë 900 kg.

Në bazë të çmimeve të Shqipërisë:

900 kg. x 9000 lekë të vjetra = 8.100.000 lekë të vjetra

Meqenëse:

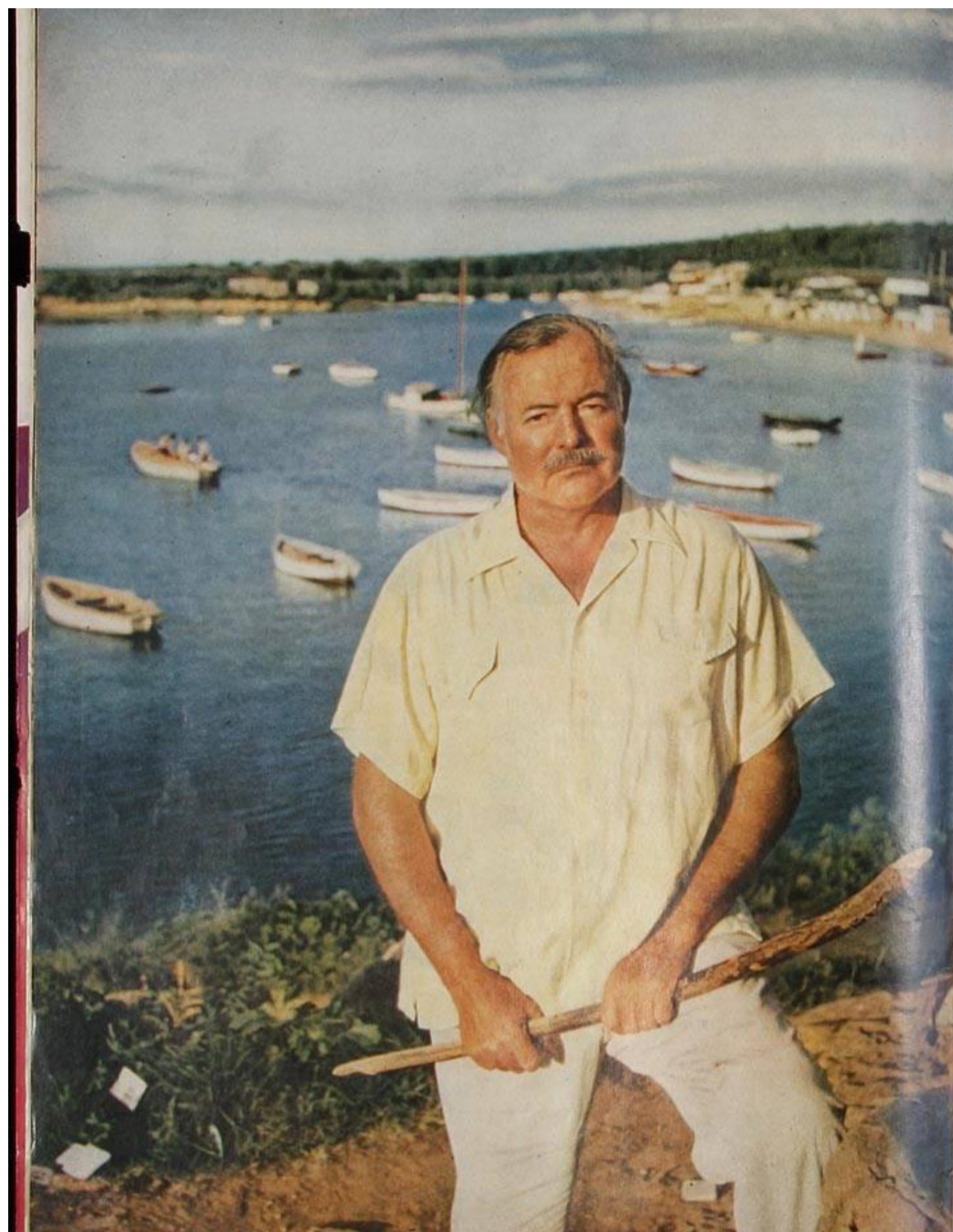
Pjesa më e madhe e peshkut u shqye nga peshkaqenët (B. Hudhri, B. Çabej, F. Toçi etj) mbetën vetëm 120 kg.

Pra 120 kg. x 9000 lekë = 1.080.000 lekë të vjetra

Përfundimisht: Botuesi i nderuar Bujar Hudhri i detyrohet përkthyesi I. K.

120 kg. Peshk!

Kur po përgatitej për botim tek Onufri libri "Plaku dhe deti", nuk kishim asnjë kontratë tip përkthimi me Kadarenë. Ndaj ia kërkua përkthyesit të nderuar se si do ta dëshironte ai vetë një të tillë. Gjithë humor, nuk vonoi përgjigjja e Kadaresë për paaftësinë tonë për të hartuar një kontratë. Në një zarf të verdhë kishte futur një letër format A4 të palosur më dysh, ku kishte shkruar "Shlyerje Kontrate". Atë vit ishte jubileu i 50-të i botimit për herë të parë i librit të famshëm të Hemingueit.

THE EDITORS OF LIFE PROUDLY PRESENT FOR THE FIRST TIME AND IN FULL
A GREAT NEW BOOK BY A GREAT AMERICAN WRITER

THE Old Man AND THE Sea

by Ernest Hemingway

HE was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream and he had gone eighty-four days now without taking a fish. In the first forty days a boy had been with him. But after forty days without a fish the boy's parents had told him that the old man was now definitely and finally *sabao*, which is the worst form of unlucky, and the boy had gone at their orders in another boat which caught three good fish the first week. It made the boy sad to see the old man come in each day with his skiff empty and he always went down to help him carry either the coiled lines or the gaff and harpoon and the sail that was furled around the mast. The sail was patched with flour sacks and, furled, it looked like the flag of permanent defeat.

The old man was thin and gaunt with deep wrinkles in the back of his neck. The brown blotches of the benevolent skin cancer the sun brings from its reflection on the tropic sea were on his cheeks. The blotches ran well down the sides of his face and his hands had the deep-creased scars from handling heavy fish on the cords. But none of these scars were fresh. They were as old as erosions in a fishless desert.

Everything about him was old except his eyes and they were the same color as the sea and were cheerful and undefeated.

"Santiago," the boy said to him as they climbed the bank from where the skiff was hauled up. "I could go with you again. We've made some money."

The old man had taught the boy to fish and the boy loved him. "No," the old man said. "You're with a lucky boat. Stay with them."

"But remember how you went eighty-seven days without fish and then we caught big ones every day for three weeks."

"I remember," the old man said. "I know you did not leave me because you doubted."

"It was papa made me leave. I am a boy and I must obey him."

"I know," the old man said. "It is quite normal."

"He hasn't much faith."
"No," the old man said. "But we have. Haven't we?"
"Yes," the boy said. "Can I offer you a beer on the Terrace and then we'll take the stuff home."

"Why not?" the old man said. "Between fishermen."

They sat on the Terrace and many of the fishermen made fun of the old man and he was not angry. Others, of the older fishermen, looked at him and were sad. But they did not show it and they spoke politely about the current and the depths they had drifted their lines at and the steady good weather and of what they had seen. The successful fishermen of that day were already in and had butchered their marlin out and carried them laid full length across two planks, with two men staggering at the end of each plank, to the fish house where they waited for the ice truck to carry them to the market in Havana. Those who had caught sharks had taken them to the shark factory on the other side of the cove where they were hoisted on a block and tackle, their livers removed, their fins cut off and their hides skinned out and their flesh cut into strips for salting.

When the wind was in the east a smell came across the harbour from the shark factory; but today there was only the faint edge of the odour because the wind had backed into the north and then dropped off and it was pleasant and sunny on the Terrace.

"Santiago," the boy said.

"Yes," the old man said. He was holding his glass and thinking of many years ago.

"Can I go out to get sardines for you for tomorrow?"

"No. Go and play baseball. I can still row and Rogelio will throw the net."

"I would like to go. If I cannot fish with you, I would like to serve in some way."

"You bought me a beer," the old man said. "You are already a man."

COPYRIGHT 1952 BY ERNEST HEMINGWAY

THE AUTHOR is shown at a Cuban fishing village like the one used by the "old man" of his story.

35

Reagimi i Hemingueit për botimin e "Plaku dhe deti" në revistën "Life"

"Jam shumë i emocionuar për 'Plaku dhe deti', dhe që po del te 'Life' e kështu shumë njerëz të cilët nuk do ta përballonin ta blinin mund ta lexojnë. Më bën më të lumtur sesa të kem Çmimin Nobel".

Në revistë citohet dhe çfarë mendon z. Hemingway për librin e tij:

"Çfarëdo që unë kam mësuar është të rrëfimi por shpresoj të lexohet thjeshtë dhe drejtë dhe gjithë gjërat që janë aty nuk shfaqen por janë me ty vetëm pasi e ke lexuar. A nuk mendon se është një histori e çuditshme që duhet të na ndikojë të gjithëve (sidomos mua) në këtë mënyrë? E kam lexuar tashmë mbi 200 herë dhe çdo herë më bën diçka. Sikur më në fund kam arritur atë për të cilën kam punuar gjithë jetën time.

shqipes gjatë afër gjysmë shekulli. Me këtë tregim, Kadareja na plotësohet si përkthyes poezie, drame dhe proze.

Ta quash tregimin e Hemingueit, se trajton temën e luftës së njeriut me natyrën, është njësoj si të shpjegosh, se Migjeni e ka shkruar skicën *Bukuria që vret* për të thënë se është dëborë shkaktare e mjerimit të malësive shqiptare. Ky është një tregim për forcën dhe dinjitetin e shpirtit të njeriut. Me simbolikën e tij ai trajton pyetjen e madhe, se deri ku duhet të shkojë njeriu, deri ku duhet të guxojë. Për Heminguejin njeriu, edhe kur e di se do ta kapërcejë të zakonshmen, se po shkel përtej saj, në trevën e dyluftimit të pabarabartë, madje të vetë vdekjes, nuk ka përse të tërhiqet pa e provuar. Më mirë të kthehesh i mundur pasi e ke provuar ndeshjen, pasi e ke treguar se e ke guximin ta bësh, sesa të dëshetosh pa e bërë provën. Plaku i detit na tregon se e arriti atë që nuk e kishte bërë tjetërkush dhe nuk ka rëndësi se nuk e solli edhe mishin e peshkut për ta ngrënë. Kjo nuk ishte një sprovë për të sjellë diçka për të ngrënë, por për të sjellë një provë të guximit dhe të krenarisë. Është një ngjarje në kufirin e së pamundurës, nga e cila peshkatarit është kthyer fitimtar. Në këtë kuptim, rrëfimi kishte forcë tërheqëse për një shkrimtar, si Kadareja, i cili jo një herë në veprën e vet shkon te kufiri i së pamundurës, madje te vetë kufiri midis jetës e vdekjes. Konstandini u ngrit nga varri për ta kapërcyer kufirin, se atij i pëlqenin idetë e reja, kapej me pasion, duke i çuar nganjëherë gjer në skaj. Për Stresin, Konstandini dhe Doruntina qenë përpjekur të thyenin ligjet që i mbajnë të mbërthyer qeniet e gjalla, qenë përpjekur të thyenin ligjet e vdekjes, të arrinin të pamundurën. Plaku i Hemingueit shkon tepër larg, që të tregojë se çfarë është i zoti të bëjë njeriu dhe çfarë mund të durojë. Në filozofinë e tij, njeriun mund ta asgjësosh, por jo ta mposhtësh.

Njerëzit e zakonshëm nuk e vënë re, që edhe në bisedën e tyre të përditshme

bëjnë përkthim. Kur dikush pyet: - Çfarë do të thuash ti me këtë? Ç'kuptim ka kjo? Ku ma hedh fjalën? Nuk po të marr vesh. - ai kërkon t'i përkthehet ajo që sapo ka dëgjuar. Përveç përkthimit të jashtëm nga një gjuhë në një tjetër, ka edhe një përkthim të brendshëm, përbrenda po asaj gjuhe. Ismail Kadareja është mjeshtër i këtij përkthimi të brendshëm në veprën e vet. Jo vetëm në rastet kur drejtpërdrejt shënon po në atë vend *ese* dhe *trajtesë*, *proces* dhe *zhdrivillim*, por edhe duke e shndërruar këtë në përftesë letrare. Te *Ura me tri harqe* janë vënë pranë fjalët e katër gjuhëve: "*Sonte është tamam aksham. Nuk është as mbrëmje, as soir, e aq më pak vjeçer, por është aksham.*" Po në këtë vepër, nëpërmjet një stilizimi arkaizues, është ndërtuar togu *autonomi me cak*, që është në të vërtetë një "përkthim" i togut real, të përdorur nga udhëheqësit sovjetikë pas pushtimit të Çekosllovakisë: *sovrانيتeti i kufizuar*, e po kështu ka bërë me togun *kompromisi historik* (nga leksiku i jetës politike italiane), duke e kthyer në: *lëshim i dyanshëm historik*. Madje edhe sajemat e veta Kadareja i përkthen, siç e gjejmë, një rast te po ajo vepër: "*Nulbytymin, që mund të përkthehej njëfarësoj me fjalën zerokrejt.*" Duke e ndjekur këtë vijë të menduarit, do të bindemi se lidhjet e shkrimtarit me përkthimin janë më të thella sesa duken. Ai bën rregullisht përkthim, shpjegim, interpretim, ndërskëm-bim ose komutim. Krijimtaria nuk është pasqyrim i realitetit, por një rishpjegim i tij, ajo nuk mund të gjykohej se sa besnike i qëndron historisë, por se sa na zbulon një mesazh artistik aty ku ne shohim e dëgjojmë, por pak kuptojmë; ne kemi nevojë për dragoman që ta rrokim *kumtin* dhe kjo është një fjalë mjaft e shpeshtë në veprën e Kadaresë. Në këtë kuptim, shkrimtari është kurdoherë për ne edhe një përkthyes, nga ligjëratat e zakonshme në gjuhën artistike.

Xhevat Lloshi

1
Vëllimi me tregime, "Thika pa gjak" i shkrimtarit të mirënjohur Zija Çela, më ka treguar dhe mësur shumë. Nuk po flas si një rast i rrallë (në mos i vetëm në letërsinë tonë) që një shkrimtar paraqitet me 54 tregime, si 54 shkallë brenda një libri, këtë e thonë specialistë të mirefilltë letrarë. Por po flas për artin e rrëfimit dhe larminë e subjekteve në këtë vëllim. Me përshtypjet e atij nxenesit të emocionuar para një provimi të vështirë, më erdhi të pyes veten: A mundem të shkruaj dy fjalë për shkrimtarin që më la pa fjalë? A mundem, se kjo punë do mjeshtrohet e artit letrar, e në këtë linjë unë mbetem në nivele modeste, e zëmë se e shumta mund të veteshpallem lexues mesatar. E prapeseprapë ky "status" nuk mjafton të bëj specialistin e fushës, duke hyrë në zemrën e prozës së ketij letrari të madh. Duke qenë kështu, s'e di nëse shkrimtari ma jep lejen që të vihem në provë, por di të them se 54 shkallët, brenda titullit metaforik "Thika pa gjak", ma hoqën drojën si me magji, duke më bërë të ndihem një "tjetër". E kështu, le të shkruajë dora çfarë i thotë zemra për Zija Çelën.

2
Unë nuk e kam takuar asnjëherë fizikisht shkrimtarin. Por di atë që dinë të gjithë: Zija Çela qendron me dinjtet në vijën e parë të letërsisë së sotme shqipe.

Sigurisht që në bibliotekën time (emertimi më i saktë do të ishte raft i thjeshtë me një dorë libra) proza e shkrimtarit ka vite që ka ardhur, por i ndergjegjeshem për numerin e titujve, në krahasim me sa ka botuar autori. E di se rafti im nuk e nxë të gjithë krijimtarinë e Zija Çelës, por do të vij duke i shtuar titujt. Pasi, siç e thotë vetë shkrimtari, "me pak harxhim begatojmë veten intelektualisht. Begatojmë gjithashtu edhe familjen me pasuri, që trashëgohet nga brezi në brez".

Ateherë po, atëherë mund të them se kam një bibliotekë.

Por kushedi, një ditë me lejen e Zotit (kështu titullohet një nga librat e autorit: "Me lejen e Zotit"), mund të takohemi prej verteti dhe atëherë me siguri do të kem edhe unë autografin nga dora e tij, pse jo në librin e radhës. Do të ishte një autograf me vlerë miqesie. Shpresoj. Sidoqoftë, një ndjesi fort interesante më lajmëron se shkrimtari më njeh mua. Më njeh si lexues, ndoshta qysh në fillimet e hereshme të botimeve të tij. Dhe që atëherë i ruan lidhjet me lexuesit/et, me identitetin e tij njerëzor e profesional, se nuk ecet pa njëri-tjetrin, dhe jetojmë për njëri-tjetrin, se me njëri-tjetrin të shtohet jeta. Kështu e kam lexuar unë thujse pikë për pikë mjeshterin e letrave shqipe, Zija Çelën.

Po te ishte ndryshe, s'do të ndalesha jo rrallë në disa nga veprat e Zija Çelës, e të lexoj veten time gjithë emocione, si një personazh në ngjarjet me pikante, në kohë dhe në temë, në udhëtimin tim gjatë jetës.

Mjeshtri ynë, me frymen e artit në komunikimin mes brezash, më kujton rrugën nga dhe si kam ardhur, që nga femijeria e deri në ditet e sotme të pleqerisë, larg në dhera të huaja. A s'ju ka dhënë këtë ndjesi, lexues të nderuar, permbajtja e "Princit të Buzëqeshjes", që e kam lexuar online?! Prekëse sa të duash!

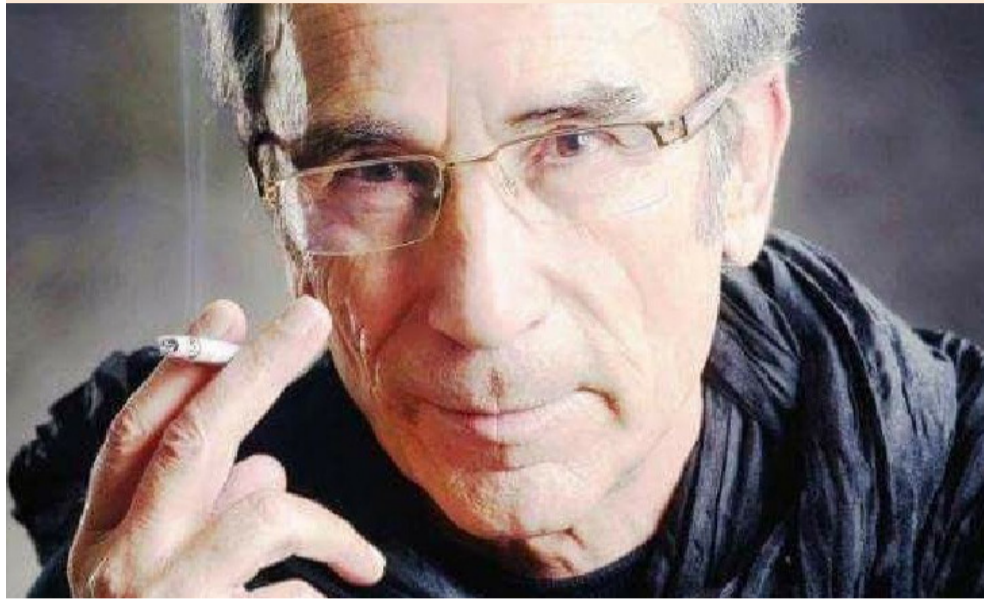
3
Shumë lart e kanë vlerësuar, kritikë të mirefilltë letrarë dhe shkrimtarë kalibri, librin "Për dashurinë shkruhet pas vdekjes" të shkrimtarit tonë të madh Zija Çela.

Në planin artistik nuk përbën ndonjë "surprizë". Arsyeja dihet, shkrimtari ynë na ka dhuruar shpesh vepra të mëdha. Ai vetë na ka mësuar kështu. Kjo do të ishte përgjigjja ime në heshtje, tek po ndiqja një emision televiziv me specialistë të fushës, enkas për këtë libër.

Mirëpo kohë më vonë, pasi e lexova,

DY FJALË PËR ZIJA ÇELËN

Fadil Balaj

mësova gjëra që nuk i dija, as i imagjinoja. Nuk po flas për vlerat artistike, se magjia e artistit të fjalës dihet, por edhe në planin njerëzor jam mahnitur. Këtu ndjeva peshën e vertetë të një dhimbjeje thellësisht trishtuese. Preka dinjitetin dhe ekuilibrin e një burri universal. Mora fuqinë që të jep ky burrë: Të qendrosh mbi dhimbjen deri në fund. Ndërsa e rilexova mesazhin plot energji pozitive: Të dimë të ngrihemi dhe të bëhemi me të fortë, edhe kur jeta na rrëzon. E nenvizova si kryefjalë.

Besomëni, pas çdo kapitulli, në mos pas çdo faqeje, natyrshëm e kam menduar atë pyetjen, njerëzore e esenciale, në një: Ku e gjen ky njeri të gjithë këtë fuqi, përballë kësaj gjame pa shterim të rrefejë me kaq kthjelltësi e dinjtet për jetën dhe personalitetin e të birit?

Përgjigjen veteëm Zoti dhe Zija Çela e dinë.

Zija Çela, i vënë në provë në piken më të lartë të dhimbjes shpirtërore, ka shkruar për djalin e tij, ashtu siç e ka shkruar vetë Zoti për të dy, babë e bir, shokë të ngushtë e bashkepunetor gjithashtu. Ashtu me zemer të perveluar, por me një durim e qendrese të blinduar, ngritet mbi dhimbjen njerëzore, dhe rrëfen për Engjellin e tij, me një frymë tejet burrërore dhe letrare të shkruara në një.

Shkrimtari ynë i madh, në një ekran televiziv, do të shprehej: "Ne raste të tilla, njeriu ose thyhet perfundimisht, ose mbledh mendjen dhe i ben vetes terapi me punë." Me këtë parim, ky njeri me një dinamizem të jashtëzakonshëm, gjen kurajon e mjaftueshme dhe i thërret vetes: O sot o kurrë! E kur? Fiks tri javë pasi Krijuesi i Gjithesise ndau nga familja të birin dhe e mori pranë vetes, bash në kulmin e jetës, vetem 36 vjeç, duke lënë trashëgim Kevin dhe Livian, dy zemrat e gjyshit, si dhe përthimet e paharrueshme nga Dino Buzzati, Kalvino etj. Fiks në muajin kur gjyshi kishte përvjetorin e 60-të të lindjes. Gjatë harkut kohor 25 mars - 17 korrik 2006, babai i Dritan Çelës investoi gjithë shpirtin, duke nxjerrë nga vetja diamantin, por llavën, ah llavën që i vlonte, e mbajti për brenda. Ai skaliti me pendën e tij të artë monumentin e dinjitetit (kështu e kanë cilesuar specialistë të fushës) dhe e pagezoi me titullin kuptimplotë: "Për dashurinë shkruhet pas vdekjes".

Më ka mbetur në mendje për të mos e harruar, një rrëfim i veçantë i Zija Çelës (jo vetem letrar) në ekranin e Top Channel, me

28/11/2011. Duke e quajtur krijimtarinë e tij një vuajtje të ëmbël, diktuar ndoshta nga ajo berthama e rrufesë që mbane brenda shpirtit, mjeshtri e prindi pohon njëherësh: "Zotit pyetje nuk i behen, Tanin e ndjej brenda meje, Edhe pa i bere pyetje Hyjit, me besim eci perpara." Janë prush i rëndë këto fjalë, peshën e tyre secili mund ta vërë në balancën e gjykimit të vet.

Mjeshtri ynë i madh! Sa herë lexoj një libër tuajin, ndjej se brenda meje diçka ka ndryshuar. Por "Për dashurinë shkruhet pas vdekjes" është si i tjetërlojtë. I posaçëm. Është vertet monument dinjiteti. Më ke mesuar aq shumë, sa në mendje e në zemër e kam të shkruar një "roman" për ju. Por në letër, ah, në letër!... Letra e romanit është tjetërgjigj, ndërsa kjo është thjesht letra e lexuesit për ju. Aq më tepër që, në "Gazetën shqiptare", ja çfarë thotë një studiuese: "Ashtu si veprimtaria e Ismail Kadaresë, që e ka nxitur lirinë e mendimit në kohën e diktaturës më të egër, proza e Zija Çelës e ushqen kreativitetin e leximit në epokën e sotme të kulturës së popullarizuar të konsumit. Me veprën e tij, Zija Çela arrin të krijojë një autoritet të ri, atë të lexuesit."

4
Për krijimtarinë e Zija Çelës kritika e specializuar ka folur e shkruar deri në detaje. Ndaj unë s'besoj se mundem të shtoj ndonjë pikë, apo të leviz ndonjë presje. Por mendja e zemra më thonë se penda e artë e shkrimtarit (Zija Çela edhe sot krijimtarine e tij vazhdon ta shkruaj me dorë, pastaj e kalon në kompjuter. Interesant!), siç i këndon prozes me aq ndjenjë dhe emocion, po aq përlësi e vlerësim percjell edhe në komunikimin e vazhdueshëm me lexuesit e tij.

Në këtë plan po. Këtu, megjithese s'është e lehtë, do te mundohem të shpreh ndjesitë e mia, ashtu siç e shoh unë njeriun human Zija Çela. Për të cilin po më vjen ta ndaj drejteperdrejtë pyetjen me lexuesit e tij të shumtë: Ju ka ndodhur ndonjëherë me autorë të tjerë të komunikoni në këtë raport kaq dashunie, dashamiresie, vlerësimi e gatishmërie si me Zija Çelën? Në e doni përgjigjen time: Sinqerisht jo. Për mua në kete rraport, e kam bindje dhe e them pa tepri, Zija Çela është pikë rreferimi. Unik!

Sigurisht, kjo e ka një shpjegim. Mjeshtri ynë ka krijuar në rrjetin social facebook, enkas, një "konto" të perbashkët me të gjithë komentuesit. I madhi dhe i thjeshti

artisti i fjalës, aspak enigmatik as me fjalë të mëdha, por i kuptueshem, i ndritshëm si vetë shpirti i tij, prej vitesh vazhdon pa ndërprerje komunikimin perzemesisht. Ai ka me mijëra miq virtualë e realë që e ndjekin dhe që i shkruajnë. Por edhe ai u përgjigjet të njohurve e të panjohurve, emër për emër, pa kurrfarë dallimi apo nënvlefesimi kultural. Po them, pra, se shkrimtari ynë vazhdon terapinë me punë, në permbushjen e misionit (e kanë quajtur misionar edhe në letërsi) jo te lehtë por aq fisnik, që i ka vënë vetes. Është ky raport, brenda të cilit ka mesazhin sensibilizues për të zgjuar interesin e lexuesve. Kjo e ka bërë shkrimtarin tonë njohësin më të mirë të lexuesve të tij.

Se kur e gjen kohën ky njeri për sa më sipër, vetëm ai e di. Fjllën dhe kohën shkrimtari i ka të shenjta. Nuk i shperdoron kurrë. Por kur është puna për lexuesit, vullneti i ketij njeriu, që rrezaton dinjitet e vlera njerëzore, i gjen të dyja. Dhe koha e fjala asnjëherë nuk i kanë shkuar në erë. Natyrshëm, vepra e tij dhe ky raport janë faktor i rëndësishëm i numrit te lartë të lexuesve dhe të adhuruesve, që shkrimtari ka fituar gjithashtu mes emigrantëve të shumtë.

Avancimi i teknologjise në pergjithesi e ka paksuar lexuesin e librave të shtypshkronjës. Por jo për krijimtarinë e Zija Çelës. Rikthehem shpesh në Shkodër dhe shoh se ka interesim të veçantë për prozën e ketij shkrimtari. Sidomos trekatër librat e fundit kërkohen më shumë. Por hajde e gjej! As miku s'të bën pune. Të gjithë librashitesit, të paktën në kete qytet, do të përgjigjen: Janë shitë. Kanë mbaru.

5
Kështu u drejtohet shkrimtari lexuesve te tij, në një nga bashkebesedimet. Mesazh plot dashuri e vlerësim, që vjen vetëm nga një shkrimtar i lindur. Për Zija Çelën nuk mjafton emri shkrimtar i madh. Një autor mund të jetë gjithashtu nobelist, por lexuesve u shtohet respekti kur jep edhe modelin e humanizmit, dinjitetit e përhapjes së vlerave njerëzore.

Nuk e di a do të më mirekuptojë shkrimtari. I kerkoj ndjesë për guximin që, pa leje, po riprodhoj një tekst të tij, kur njoftoi se, për arsye shëndetësore, do të kishte një ndërprerje të përkohëshme të komunikimit.

"Të shtrenjtët e mi, jeni të lutur, mos bëni merak për mua, se më vret merak juaj pastaj... Dua të them, mos duhej të kisha heshtur?! Edhe mundet. Por u bënë pesë vjet që komunikojme së bashku pa reshtur dhe ta nderprisja komunikimin në mënyrë të njëanshme, madje befasisht, më dukej si një pabesi ndaj jush. Kam mirënjohje të thellë për gjithë ndjeshmerinë, mesazhet dhe gatishmerinë tuaj pas njoftimit "Perkohesisht". E kam thënë, ju me mua e unë me ju, një kalim nga zemra ne zemër. Shumekujt i bie të heqë ndonjë semundje kalimtare, për të cilat mjekimet efektive tashmë nuk mungojnë. Kjo foto flet vetë: Në ballkonin tim shega ka nisur të lulezojë..."

Ja, ky është raporti i Zija Çelës me lexuesit. Binom i lindur. Dhunti e një shkrimtari të madh. Vitet? Vitet janë një malore e bukur. Perfekte kur mjeshtërisht ke arritur majat. Por Zija Çela nuk njeh moshë, as lodhje. Perkundrazi! Sfidant me dinjtet ndaj moshës, lodhjes e dhimbjes njerëzore. Po te ishte ndryshe, s'do të vinte gjithnjë në rritje kurba e krijimtarisë së tij letrare. Prandaj ai kurrë s'do të ketë "një herë të fundit". Shkrimtari ynë! Nderi i Kombit! Në krejt çka merr hapësira e Kombit është dhe do të jetë i veçantë. I paperseritshëm, siç e vlerësojnë. Për mijëra lexues, por jo vetëm, Zija Çela është vetë bota e dashnisë. Dhe dihet, dashnia as nuk ka moshë e as nuk vdes sa të jetë jeta.

Tungjatjeta, Zija Çela!

Kryeredaktori i gazetës "Shkodra", Ridvan Dibra i përgjigjet kryeredaktorit të gazetës "Ora", Frederik Rreshpja

NJË REPLIKË E PARA TRIDHJETË VJETËVE MES RIDVAN DIBRËS DHE FREDERIK RRESHPJES

Përgatiti *Andreas Dushi*

Gjatë darkës në Ulqin, për të cilën kam shkruar në artikullin *Tradita dhe e sotshmja në Panairin XXI të Librit në Ulqin* ("ExLibris", 193, fq. 21), me ish profesorin tim, shkrimtarin laureat të çmimit *Liburnia*, Ridvan Dibrën folëm, mes të tjerash, edhe për poetin e dashur e mikun e tij, të ndjerin e të madhin Frederik Rreshpja. Kisha lexuar se si në numrin e fundit të gazetës "Ora", qershor '92, Rreshpja ironizonte Dibrën për mënyrën sesi ky i fundit drejtonte gazetë rivale, "Shkodra". Profesori më tha se historia ishte më e gjatë, fillonte kohë më para, por pa më dhënë detaje. Ata i kërkova unë, dhe zbulova këtë replikë që në vijim po botoj.

E gjitha fillon me një intervistë të dhënë nga Rreshpja në gazetën drita më 3 nëntor, 1991. Mes të tjerash, ai shprehet se *Të tjerë bëjnë politikë, Ramiz Alia bën art.* Dibra, atëherë gazetar pranë "Shkodra" (15 nëntor, 1991, fq. 1) boton artikullin me titull: *"Arti" i presidentit po e çon Shqipërinë në greminë, zoti Rreshpja!* Përmbledhtazi, duke hequr pjesë dytësore, Dibra thotë:

As që ma kishte marrë mendja se do të replikoja ndonjëherë me poetin e talentuar, mikun tim, Frederik Rreshpja. Shkak për këtë u bë intervista e tij dhënë gazetës "Drita" [...] Ndoshta nuk do të ma kishin tërhequr vëmendjen po të kishin dalë nga goja e ndonjë prej atyre kalemxhinjve ordinerë që i ndesh përditë në gazetata tona të shumta. Por në gojën e një poeti të talentuar dhe intelektualit si F. Rreshpja, ato marrin peshë të veçantë dhe meritojnë gjykim.

[...]

Sinqerisht që nuk e marr vesh ku konsiston arti i presidentit tonë, kur vendi po rrëshqet me shpejtësi skëterrë drejt greminës. Po, po, drejt greminës! Mos harro, i dashur mik, se poetët e nuhasin të ardhmen më saktë se 100 politikanë të marrë së bashku.

[...]

Besoj se e kuptoni, zoti Rreshpja, që në këto momente është ndezur më ashpër se kurrë lufta mes Rrugës dhe Demokracisë. [...] Me këtë rast dua të kujtoj thënieën e një filozofi që ti e ke për zemër (e kam fjalën për Spinozën): "Nëse puna e bën kafshën njeri, uria e bën

njeriun kafshë." Dhe ti e kupton fort mirë, zoti Rreshpja, se me "kafshë" demokracia nuk ndërtohet, por vritet. E pikërisht në këto kushte, sipas jush, R. Alia bën art... Mjerë arti për artistët!

[...]

Nëse e admiroja R. Alinë deri më 31 mars që shmangu gjakderdhjen finale, më pas e akuzoj që lejoi gjakderdhjen graduale. Mos harro, zoti Rreshpja, që në Shqipëri çdo ditë

qartë tentakulat e mafias drane. Ndihamat humanitare shiten me çmime humanitare ditën për ditë, mallra të artës që shiten ditën për ditë, kur të shitet në tregun e lirë vetë shporta. Para kësaj tani e ndershmë me asistencë apo vendi (në e pastë këto ndjehet keq dhe arrin deri sa të mallkojë edhe vetë shmerinë e vet...

Arti i Demokracisë

ër mendimin tonë varet shu edhe nga fakti se sa do të ohet i aftë shteti ligjor ta lu të këtë Mafie. T'ia zbulojë rrë e ta godasë pa meshirë. Ta asë tani, sa më shpejt, duke i lënë kohë të organizohet e orcohet edhe më. Po s'u bë nesër mund të jetë vonë. Shkodra jonë të mos quhet labria shqiptare.

D. DERGUTI

KA RREZIK NI (!)

e që janë bërë me ujin e lit, ai ka rezultuar i pastër(!) përgjigje pak a shumë të tipatëm edhe në Qendrën Sare të rrethit. Ndërsa në shtë e edukimit shëndetësor na u gjigjen se një problem i tillë hyn në kompetencat e tyre(!) çjo është panorama. Ndërkohë, rojmë se redaksisë së "Shko- s" i mungojnë specialistët për bërë analizat e ujit të liqenit, nuk i mungojnë sinjalizimet rrezdueshme nga qytetarë të me nja infeksioni. Të vlerësohet seriozisht ky pro- m tashti që sezoni i plazhit sa- ka filluar. Të mos harrojmë njëjt që janë aq të ndjeshëm aj infeksioneve të tilla...

Korresp. i «Shkodrës»

S V E

orej dy javësh gazeta «Shko- e konstaton edhe vetë, i rritim çmimin e gazetës, du- rufër. Arsyen tashmë e me- mimi i letres, të cilën ne e si. Këtë rritje të çmimit e i menduar që së shpejti t'u etorëve të saj, çka besojmë se gazetës. pas një odiseje të mu-

PAQE, MIKU IM!

-Sgarim me shkrim i Frederik Rreshpja-

«Kush e do fjalën?», pyesni ju në fund të replikës me Ramiz Memçën, botuar kohë e fundit në gazetën «Ora». Po e marr unë i pari. Për dy arsye. Së pari, që të mos e marrë një tjetër para meje me synimin qëllimkeq që të armiqësojë edhe më me qytetin tënd dhe së dyti, sepse të kam mik. Ne të dy nuk kemi spiunua- r e futur në burg njëri-tjetrit, veçse kemi pjekur e pirë së bashku raki rrusi. Dhe unë do të vazhdoj të të kem mik përderisa shpirti yt të vazhdojë të prodhojë poezi të mrekullueshme, edhe në u bëfish fashist a budist. Por për hir të kësaj miqësie nuk mund të toleroj të pavërtetet e tua lidhur me gazetën «Shkodra». E bëj këtë jo për të mbrojtur nderin tim, por atë të gazetës, si një detyrim ndaj atyre dhjetëra e qindra qytetarëve të ndershmë e demokratë që djersitën e u lodhën për të. Dy apo tre emra nuk mund ta përlyejnë emrin e mirë të një gazete. Pastaj, sinqerisht që nuk e kuptoj i nderuar mik, se ç'ishte nevoja të përgojnit

«Shkodrën» në kuadrin e një replike personale me R. Memçën? Unë asnjëherë nuk kam shprehur kurrfarë paragjykimi për «Orën» tëndë. E lexoj rregullisht atë, siç lexoj edhe gazetën e tjera. Ju merrni përsipër të bëni «historikun» e «Shkodrës» me trillime e të pavërteta, me përjashtim të një fakti për të cilin do të ndalem në fund. Ku konsistojnë këto të pavërteta?

1. Ju thoni se gazeta «Shkodra» fillimisht u shtyp mbi kontratën e gazetës «Jeta e re». Nuk është e vërtetë. Kam në dorë (po të kisha mundësitë dhe teknikën e gazetës suaj, do ta botoja) një VËNDIM të Këshillit të Ministrave për lejimin e botimit të gazetës «Shkodra» që është nënshkruar nga Ylli Bufi dhe që mban datën 20. 9. 1991. Numri i parë i gazetës «Shkodra» është botuar më 13. 9. 1991. Por edhe për këtë numër «të paligjshëm» është marrë leje e vendim i posaçëm nga Komiteti Ekzekutiv i rrethit me nënshkrimin e zotit Ali Spahia. Dhe kjo sepse burokracia në Bufit qëllimisht vononte dhënien e lejes.

2. Ju thoni se gazeta «Shkodra» është shtypur mbi letrën rezervë të «Jetës së re». Sigurisht, që bëni shaka i dashur mik! Ajo letër nuk ishte as e «Jetës së re» dhe as e «Pravdës». Ishie letër e shtypshkronjes, e shtetit. Dhe këtë letër shtypshkronja e përdorte jo vetëm për gazeta por dhe për punë të tjera të sajat. Këtë letër ne e paguam deri më një sipas tarifave të atershme. Sa për dijeni, me këtë letër u shtypën edhe disa numra të gazetës «Pishtari» dhe një botim i veçantë për të nderuarin At Gjergj Fishta.

3. Ju thoni se gazeta «Shkodra» u zurpua dhe u kthye në një organ monist. Nuk është e vërtetë! Ajo ishte atëherë gazetë opozitare, antikomuniste. Është e vërtetë se PS-ja mbeti jashtë saj, por «Shkodra» nuk u kthye kurrë dhe besoj se nuk do të kthehet në një instrument të verbër në dorën e një partie. Natyrisht që në faqet e gazetës u ndje peshë e PD-së si partia më me reputacion e simpanti në popull. Por mos harro se në faqet e «Shkodrës» zunë vend edhe emrat e zotërinjve Shaqir Vukaj, Bedri Islami, Adem Vokshi etj.

4. Ju thoni se Preç Zogaj ju rekomandoi juve si kryeredaktor i gazetës «Shkodra». Përsëri bëni shaka! Nuk e kuptoj se ç'punë ka një ministër kulture të rekomandojë e caktojë kryeredaktorin e një gazete lokale?

5. Ju thoni se gazeta «Shkodra» gazetarin Ridvan Dibra e mori nga «Jeta e re». Këtu po, keni plotësisht të drejtë! Por nuk e marr vesh ç'është nevoja ta stërpërsërisni këtë fakt që e di Shkodra mbarë, që e ka tënë dy herë të tjera para jush edhe zoti SPATHARI në «Besën» e tij? Megjithatë, po e përsëris edhe një herë «pa frigë dhe me shkronja të mëdha»: KAM QENË PËR MË SE DY VJET GAZETAR NË «JETËN E RE»! Dhe megjithatë, unë nuk e kam ulë aspak kokën para qytetit tim. Arsyet i kupton fare mirë!

Tani, të lutem për PAQE miku im! Jo se i trembem luftës, por se nuk ia vlen të imitojmë Don Kishotin e të kënaqim të vegjlit. Mbi zjarrin e shpirttrave tanë ata veç kërkojnë të nxejnë duart. Le të mendojnë për shtatorin e kazanëve të rakisë që nuk është dhe aq larg...

RIDVAN DIBRA

vritet një njeri! Sepse nuk kemi Qeveri, nuk kemi shtet e, më duket, nuk kemi as president...

RIDVAN DIBRA

Dibra atëherë akoma nuk ishte bërë kryeredaktor i gazetës, pozicion që e mbante David Luka, profesori i nderuar shkodoran. Gjithashtu, atmosfera e pas zgjedhjeve të '91 ku doli fituese Partia e Punës ishte tepër e gjallë, sidomos në Shkodër, po të kemi parasysh edhe tragjedinë e tre prillit të atij viti kur humbën jetën katër të rinj shkodoranë në protesta për demokratizimin e vendit.

Gjithsesi, Rreshpja nuk ktheu një përgjigje, të paktën jo replikë të qartë kundër këtij shkrimi. Ama, mesa duket, nuk e harroi.

Në janarin e vitit të ardhshëm, dega e Partisë Socialiste në Shkodër fillon të botojë organin e vet të shtypit me titull "Ora". Kryeredaktor i saj, gjatë atyre shtatë numrave kur u botua, ishte Frederik Rreshpja.

Në një krahasim të shkurtër mes saj dhe "Shkodrës", vërejmë disa gjëra:

Së pari, periodiciteti. "Ora" doli një herë në muaj, ndërsa "Shkodra", një herë në javë; "Shkodra" kishte si logo një skicë të kalasë së Rozafës, ndërsa "Ora", një foto të hyres së saj;

Të dyja kishin nga katër faqe, me letër dhe format të ngjashëm, por jo të njëjtë;

"Ora" identifikohet hapur me të majtën, Partinë Socialiste dhe, paçka se doli pak numra, në dy prej tyre shtrihet një intervistë e Ramiz Alisë, atëherë ish president, dhënë Rreshpjes, ndërsa "Shkodra" identifikohet pa vështirësi si e lidhur me krahun tjetër, të djathtin, Partinë Demokratike.

Në "Ora", në numrin 6, fq. 2, kryeredaktori Rreshpja boton një replikë me Ramiz Memçën që e pyeste nëse *ka dieni për vjershat për të cilat ishte dënuar?* Në atë shkrim, pas përgjigjes së shkurtër, shkruan edhe *dy fjalë për gazetën "Shkodra"*.

... *Unë ndrysho nga ti [Ramiz Memça] pasi jam i burgosur i ndërgjegjes. Unë kam bërë burg për këtë popull mosmirënjohës, e kam kryer detyrën time dhe tani dua të deklaroj: se jam penduar përfundimisht që e shkatërrova jetën time kot, sepse kjo nuk është demokracia.*

Pra, që sot e tutuje, unë nuk jam më disident, sepse disidencën e kanë pushtuar vagabondet letrarë, prokurorët dhe komunistët e djeshëm.

Dy fjalë për gazetën "Shkodra": ajo fillimisht u shtyp mbi kontratën e gazetës "Jeta e re" (organ i PPSH të rrethit), më vonë i erdhi licenca. Është shtypur mbi letrën rezervë të "Jetës së re". Dy gazetarët i mori nga "Jeta e re": Ridvan Dibrën, Zhaneta Lazrin. Gazeta "Shkodra" ka bërë një punë të lavdërueshme kundër bolshevizmit dhe korrupsionit, por krahas bashkëpunëtorëve të ndershëm dhe demokratë, në të kanë botuar Akil Kurbini, Fadil Kraja etj, që më kanë dërguar në duar të sigurimit. Nuk kam shkruar ndonjëherë kundër "Shkodrës", as kundër PD-së, se unë predikoj paqe në këtë qytet.

“

Dhe ti e kupton fort mirë, zoti Rreshpja, se me "kafshë" demokracia nuk ndërtohet, por vritet. E pikërisht në këto kushte, sipas jush, R. Alia bën art... Mjerë arti për artistët! [R.D]

Edhe një herë po deklaroj publikisht se jam penduar përfundimisht që e shkatërrova jetën time kot; nuk ishte kjo demokracia që kemi ëndërruar. [F.Rr]

[...] Si artist dhe njeri i popullit unë jam i majtë, por mund të punoj në çdo gazetë. E dini zotërinj të PD-së se Preç Zogaj (që atë kohë ishte ministër i kulturës, shënim i imi, A.D.) më rekomandoi mua si kryeredaktor i gazetës "Shkodra" por ju e uzurpuat këtë gazetë dhe e kthyet në një organ monist. E pra, unë kisha 17 vjet pa punë.

[...] Me modesti po shënoj se unë kam prituri më tepër respekt nga lexuesit, por "Asnjëri nuk bëhet profet në vendin e vet", - ka thënë Krishti.

Unë kam lindur në këtë qytet, por mjerisht kjo gjë nuk më bën të lumtur. Ditën kur u arrestova kundër komunizmit, e kam ditur se edhe kockat e mia do të përfundojnë në Dri, pikërisht nga komunistët e konvertuar. Unë nuk mallkoj njeri, por jam i neveritur nga kjo përdhosje morale.

Por duarkryq nuk do të rrimë në këtë luftë të re klasash, zotërinj inkuizitorë. Po vjen një kohë kur gjysma e gazetarëve do të burgosen për armëmbajtje pa leje.

Edhe një herë po deklaroj publikisht se jam penduar përfundimisht që e shkatërrova jetën time kot; nuk ishte kjo demokracia që kemi ëndërruar.

20 vjet kam qenë i internuar në këtë qytet si armik i E. H. i urryer nga servilët e PPSH-së. Po këta servilë, sot, me parulla edhe kundër Presidentit.

[...] Unë vetë jam ca radikal dhe e pëlqej luftën. Kush e do fjalën?
Frederik Rreshpja

Ridvani, tanimë ndoshta i bezdisur, i lodhur nga gjithë kjo, vendos t'i përgjigjet, për herë të fundit, një ndër të paktat replika të drejtpërdrejta që Dibra ka bërë ndonjëherë. Edhe titulli... titulli është Paqe, miku im! - Sqarim me shkrim Frederik Rreshpjes-. Pas një mbylljeje të detyruar për 20 ditë të gazetës, për shkak të mungesës së fondeve për botim, me datë 28 maj 1992 botohet numri 34 i saj. Qysh në faqen e parë, në dy kolona në të djathtë, është edhe shkrimi i sipërcituar.

"Kush e do fjalën?" pyesni jo në fund të replikës me Ramiz Memçën, botuar kohët e fundit në gazetën "Ora". Po e marr unë i pari. Për dy arsye. Së pari, që të mos e marrë një tjetër para meje me synimin qëllimkeq që të të armiqësojë edhe më me qytetin tënd dhe së dyti, sepse të kam mik. Ne të dy nuk kemi spuinuar e futur në burg njëri - tjetrin, veçse kemi pjekur e pirë së bashku raki rrushi. Dhe unë do të vazhdoj të të kem mik përderisa shpirti yt të vazhdojë të prodhojë poezi të mrekullueshme, edhe në u bëfsh fashist a budist. Por për hir të kësaj miqësie nuk mund të toleroj të pavërtetat e tua lidhur me gazetën "Shkodra". E bëj këtë jo për të mbrojtur nderin tim, por atë të gazetës, si një detyrim ndaj atyre dhjetërëra e qindra qytetarëve të ndershëm e demokratë që djersitën e u lodhën për të. Dy apo tre emra nuk mund ta përlyejnë

Citati është një gjë e mërziqshme, por në shkrimet e zotit Ritvan Dibra merr një bukuri të veçantë. Mua, ca nga këto citate më kanë vlejtur shumë, aq sa edhe kur dua të flë, shfletoj gazetën "Shkodra". Kështu kam mësuar shumë gjëra që nuk i kam ditur, të tëra të cituara nga personalitete famoze.

Në numrin e shkurtit lexova: "Beqar është ai që fle gjithmonë vetëm" (Baruh Spinoza) Zot ruajna! Sipas kësaj na del se unë s'qenkam aspak beqar i kulluar, sepse ka patur raste kur ka ngjarë krejt e kundërta. Ndonjë gjë skandaloze nuk është, po duhet të rrëfhem Që derisa u bëra burrë i madh kam fjetur me mare te koka. Vetëm tani e mësova se që në fëmëni nuk kam qenë hiç beqar.

Spinoza ka citate shumë. T'u them të drejtën asnjë nga këto citate nuk i kam gjetur nëpër librat e tij por kjo s'është thotë gjë, pasi, siç duket, këto citate janë nxjerrë nga ndonjë libër fort i vjetër të cilin Spinoza e ka shkruar para se të lindte.

Citate interesante ka edhe amerikani Wop. Ky Wopi, natyrisht diku duhet të jetë, përderisa shkruan citate. Do të ishte një gjë e papëlqyer nga ana e z. Wop nëqoftëse edhe

nuk ekziston edhe shkruan citate. Në përgjithësi, amerikanët e zotit Ritvan, janë amerikanë seriozë dhe të kulturuar që me siguri flasin edhe anglisht ose ndonjë gjuhë tjetër përveç shqipes. Gjykoni vetë: "Mos i fal kujt pesk, por mësoje ta gjuaj." Fort bukur. Në fakt, këtë thënjë e dija të nxjerrë nga një enciklopedi budallaqe kineze, shkruar para zbulimit të Amerikës. Ndofta asokohe Amerika ka qenë e zbuluar vetiu? O Zot, sa injorantë që jemi!

Një gjë tjetër interesante është edhe citati i Aristotelit për kompjut-

erin. do thoni juve që asokohe nuk ka ekzistuar kompjuteri? E drejtë, por ama ka ekzistuar Aristoteli. Kjo është e provuar shkencërisht. Pastaj, në ato kohëra demokratike nuk ka patur ndonjë ligj që t'i ndalonte filozofët të flisnin broçkulla. Ndryshe, si do guxonin ai të fliste budallallëqe për zbatimin në breg të lumit, gjë që i hëngri edhe kokën? Unë për vehte kam shumë besim të Aristotelit, të kompjuterat, bile edhe tek gazeta "Shkodra". Unë këtë e quaj shenjë serioziteti.

Grekët e lashtë kanë qenë qerratenj të mëdhenj. More, po ku i dinin tërë ato citate? Të thuash se janë citate të shpifura, s'e thua dot. Ja ç'lexova një ditë "Vezët i bën pula, - ka thënë Empedokli." Ta shikosh kështu nga ana praktike, ky Empedokli rezultoi një marraq i lezetshëm që e meritonte plotësisht atë fund vullkanik. Mirëpo këtu kemi një autoritet tjetër të fortë, kemi z. Ritvan. Dhe një autoritet i tillë s'ia fut kot.

Kulmi ka qenë një citat i Nobelit. Jo ai që themeloi çmimin e famshëm, po ai që vdiq nga

o të eksodisurit e perëndisë!
Mirëpo na erdhi një ditë që citatet u mbaruan. Pikë! Citate nuk ka më. A mos pandehni që janë gjëra që i sjell tok me fasulet operacioni "Pelikan"?

Kështu pra, për mungesë citatesh na u mbyll edhe gazeta "Shkodra". Më erdhi vërtetë keq, njerëz jemi! Pastaj me z. Ritvan jemi miq dhe ai është shumë kavalier. U pa puna, tani e tutje, kafetë e mia do t'i paguaj vetë.

Nga keqardhja, në krye të javës i dërgova, z. Ritvan një pako me citate. Në fillim qenë ca citate të

Ndoshta edhe s'lejohej, si puna e mishit të lopës, por kush po shqetësohet për vogëlëzime të tilla si India?

Pastaj futa ca citate të shpikura vetvetiu, për llogari të kujt të dojë zoti Ritvan.

Si rezervë lashë ca citate disidente të shpikura dikur që në kohën e Partisë së Punës nga ca redaktorë të cilët, meqë tani janë bërë demokratë të tërbuar, citatet i kanë përpunuar aq mirë në përshtatje me demokracinë sa të luan tepeleku i kokës.

Sidoqë do zëmë të ngrindemi përsëri, më erdhi mirë kur mësova që gazeta "Shkodra" do të dalë gjene dhe se citate do të shkruhen deri ditën e kiametit. Thonë se në krye fare do të ketë një citat të Komitetit Demokratik Ekzekutiv në lidhje me ca para në formë subvencioni apo në lidhje me ligjin. Epo, këtë e ka thënë Spinoza!

Pastaj thonë se në faqen e katërt, në aperturë, do të jetë një citat personal i shkruar nga miku juaj samurai: "O Zot i madh, ndihmoje Shqipërinë, ku jemi kaq të shumtë ne budallenjtë që fare mirë mund të bëhemi ministral!"

Frederik Rreshpja

Humor NE VEND TE NJE CITATI

emrin e mirë të një gazete. Pastaj, sinqerisht, nuk e kuptoj i nderuar mik, se ç'ishte nevoja të përgojonit "Shkodrën" në kuadrin e një replike personale me R. Memçën? Unë asnjëherë nuk kam shprehur kurrfarë paragjykimi për "orën" tënde. E lexoj rregullisht atë, siç lexoj edhe gazetën e tjera. Ju merrni përsipër të bëni "historikun" e "Shkodrës" me trillime e të pavërteta, me përjashtim të një fakti për të cilin do të ndalem në fund. Ku konsistojnë këto të pavërteta?

1. Ju thoni se gazeta "Shkodra" fillimisht u shtyp mbi kontratën e gazetës "Jeta e re". Nuk është e vërtetë. Kam në dorë (po të kisha mundësitë dhe teknikën e gazetës suaj, do ta botoja) një VENDIM të Këshillit të Ministrave për lejimin e botimit të gazetës "Shkodra" [...]

2. Ju thoni se gazeta "Shkodra" është shtypur mbi letrën rezervë të "Jetës së re". Sigurisht, që bëni shaka i dashur mik. Ajo letrë nuk ishte as e "Jetës së re" dhe as e "Pravdës". Ishte letrë e shtypshkronjës, e shtetit. Dhe këtë letrë shtypshkronja e përdorte jo vetëm për gazeta por dhe për punë të tjera të sajat. Këtë letrë ne e pauam deri më një sipas tarifave të atëherëshme. Sa për dijeni, me këtë letrë u shtypën edhe disa numta të gazetës "Pishtari" dhe një botim i veçantë për të nderuarin At Gjergj Fishta.

3. Ju thoni se gazeta "Shkodra" u uzurpuar dhe u kthye në një organ monist. Nuk është e vërtetë! [...]

4. Ju thoni se Preç Zogaj ju rekomandoi ju si kryeredaktor i gazetës "Shkodra". Përsëri bëni shaka! Nuk e kuptoj se ç'punë ka një ministër kulture të rekomandojë e caktojë kryeredaktorin e një gazete lokale?

5. Ju thoni se gazeta "Shkodra" gazetarin Ridvan Dibra e mori nga "Jeta e re". Këtu po, keni plotësisht të drejtë! [...]

Tani, të lutem për PAQE miku im. Jo se i trembem luftës, por se nuk ia vlen të imitojmë Don Kishotin e të kënaqim të vegjlit. Mbi zjarrin e shpirtrave tanë ata veç kërkohet të nxejnë duart. Le të mendojmë për shtatorin e kazanëve të raksië që nuk është aq larg...

RIDVAN DIBRA

Por mesa duket, as pritja për rakinë nuk qetësoi gjakrat, përkundrazi. Numrin e radhës të "Orës", Rreshpja e ndërtoi në mënyrë të atillë që të krijohet vendi e hapësira për një shënim tepër ironik lidhur me "Shkodrën" dhe vetë Ridvanin. Ishte numri 7, i fundit i Orës, dhe mbyllej pikërisht me shkrimin Në vend të një citati.

Citati është një gjë e mërziqshme, por në shkrimet e zotit Ritvan Dibra merr një bukuri të veçantë. Mua, ca nga këto citate më kanë vlejtur shumë, aq sa edhe kur dua të flë, shfletoj gazetën "Shkodra". Kështu kam

mësuar shumë gjëra që nuk i kam ditur, të tëra të cituara nga personalitete gamizë

[...] Grektë e lashtë kanë qenë qerratenj të mëdhenj. More, po ku i dinin tërë ato citate? Të thuash se janë citate të shpifura, s'e thua dot. Ja ç'lexova një ditë "Vezët i bën pula, - ka thënë Empedokli." Ta shikosh kështu nga ana praktike, ky Empedokli rezultoi një marraq i lezetshëm që e meriton plotësisht atë fund vullkanik. Mirëpo këtu kemi një autoritet tjetër të fortë, kemi z. Ritvan. Dhe një autoritet i tillë s'ia fut kot.

[...] Mirëpo na erdhi një ditë që citatet u mbaruan. Pikë! Citate nuk ka më. A mos pandehni që janë gjëra që i sjell tok me fasulet operacioni "Pelikan"?

Kështu pra, për mungesë citatesh na u mbyll edhe gazeta "Shkodra". Më erdhi vërtetë keq, se njerëz jemi. Pastaj me z. Ritvan jemi miq dhe ai është shumë kavalier.

U pa puna, tani e tutje, kafetë e mia do t'i paguaj vetë.

Nga keqardhja, në krye të javës i dërgova z. Ritvan një pako me citate. Në fillim qenë ca citate të shkrimtarit japonez të shek. të lulëzimit të tankës, Frerikava Rreshiuma. Kuptohet që stili s'që fort i përkryer e nga kjo ju mbase e kuptoni që demok ky Frederikava deri diku isha unë që për t'i dhënë rëndësi gazetës, z. Ritvan dhe personit tim të thjeshtë, u bëra fund e krye samurai. Punë e madhe! Japonezët nuk janë as grekë as serbë.

[...]

Sido që zëmë të grindemi përsëri, më erdhi mirë kur mësova që gazeta "Shkodra" do të dalë dhe se citate do të shkruhen deri në ditën e kiametit. Thonë se në krye fare do të ketë një citat të Komitetit Demokratik Ekzekutiv në lidhje me ca para në formë subvencioni apo në lidhje me ligjin. Epo, këtë e ka thënë Spinoza!

Pastaj thonë se në faqen e katërt, në aperturë, do të jetë një citat personal i shkruar nga miku juaj samurai: "O Zot i madh, ndihmoje Shqipërinë, ku jemi kaq të shumtë ne budallenjtë që fare mirë mund të bëhemi ministral!"

Frederik Rreshpja

E vetmja përgjigje që u kthye ndonjëherë ishte një katror i vogël në faqen e parë të "Shkodrës" pak numra më pas ku Dibra shkruante se, pavarësisht sharjeve të vazhdueshme të Rreshpjes dhe gazetës "Besa", nuk do t'u përgjigjej më.

Në auditor, profesor Ridvani na fliste gjithmonë për Rreshpjen. Aty e kam dëgjuar për herë të parë ekzistencën e këtyre dy gazetave, "Shkodra" dhe "Ora", prej tij. Por pa përmundur këtë përplasje. Rikthimi i kësaj replike në vëmendje sot, kur Rreshpja nderohet, postum fatkeqësisht, si një ndër majat e lirikës shqipe dhe Dibra e ka konsoliduar vendin e tij në letërsinë shqipe, mendoj se është diçka e këndshme, e bukur. Dhe, veç pse më ngjan e tillë, vendosa ta përgatis dhe botoj.

Cikli i Kreshnikëve, i konsideruar si një monument i trashëgimisë shpirtërore të popullit tonë, ka ngjallur diskutime të shumta e të vazhdueshme në qarqet shkencore vendase dhe të huaja. Një nga problemet më të mprehta të këtyre diskutimeve ka qenë ai i autoktonisë së këtij cikli në kulturën shqiptare, dmth. a është ai një krijimtari origjinale, e ngjizur me lëndë mitike dhe estetike vendase, a është pjesë e traditës poetike shqiptare?

Qëndrimet e studiuesve kanë qenë të ndryshme, nganjëherë edhe diametralisht të kundërta. Ata që e njohin këtë problematikë, e dinë se studiuesit që janë përpjekur t'i japin një zgjidhje pyetjes së mësipërme, ndahen në dy grupime kryesore. Në grupimin e parë, bëjnë pjesë folkloristë që kanë mbështetur hipotezën se këngët kreshnike shqiptare janë huazuar nga sllavët e jugut. Të tillë janë Vinçenc Prennushi, Gjergj Fishta, Ernest Koliqi, Stavro Skendi, Alois Shmaus etj. Grupimit të dytë i përkasin folkloristët dhe estetët që kanë arritur në përfundimin se këngët kreshnike shqiptare janë krijime autoktone, se thelbi, materia poetike, por edhe përbërësit e saj formalë lidhen ngushtë me kulturën shqiptare në tërësi dhe me traditën e saj poetike në veçanti. Studiuesit më të spikatur të këtij grupimi janë Qemal Haxhihasani, Veis Sejko, Demush Shala, Fatos Arapi, Zymer Neziri etj.

Duke qenë i thhtar i hipotezës së mbrojtur nga grupimi dytë, edhe unë jam përpjekur të sjell argumente të reja, të cilat i kam parashtruar në një monografi të gjerë, të titulluar "Autoktonia e epikës legjendare shqiptare", e cila, megjithëse është miratuar nga këshilli shkencor i ish-Institutit të Kulturës Popullore, nuk e ka parë dritën e botimit për mungesë financimi...

Edhe pas daljes në pension, problemi i origjinalitetit të këngëve kreshnike shqiptare ka vazhduar të më ndjekë pas. Gjatë leximeve dhe përsiatjeve të mëtejshme, kam arritur në përfundimin se një argument madhor që mbështet tezën e autoktonisë së Ciklit të Kreshnikëve është edhe ekzistenca e një *ars poetica* në këtë cikël. Natyrisht nuk flitet për një Skaldskaparmal (*art poetik*) si ai që ka shkruar Snorri Sturluson (1179-1241), por është fjala për elemente të shpërndara në trupin e rapsodive, me të cilat mund të ndërtojmë një art poetik të vërtetë. Këto elemente janë rregulla, parime artistike, të cilat i kanë pasur parasysh rapsodët shqiptarë dhe i kanë zbatuar në praktikën e tyre krijuese-improvizuese apo ekzekutuese.

1. Domosdoshmëria e frymëzimit poetik

Megjithëse nuk përmendet prej tyre termi teknik "frymëzim", rapsodët shqiptarë e kanë konsideruar atë si një faktor të rëndësishëm në fushën e poezisë. Ata ishin të bindur se kur lahutari ia thoshte këngës, nuk ishte thjesht goja që këndonte, por ishte shpirti i tij i frymëzuar. Për këtë arsye, ndonjë këngë kreshnike mbyllet me urimin domethënës: "...po kush ndigjoftë, zemra i këndoftë."

Të vetëdijshëm për domosdoshmërinë e frymëzimit, këngëtarët epikë janë përpjekur të nxitin këtë gjendje shpirtërore të veçantë me mjete të ndryshme. Frymëzimin, skaldët islandezë e kanë lidhur me hidromelin, një pije magjike e dhuruar nga Odini. Poetëve të lashtë sufistë, si mjet frymëzimdhënës u ka shërbyer vera. Një nga mjetet më të përhapura për nxitjen e frymëzimit ka qenë formula përthirëse (invokative), me të cilën poeti i drejtohej një qenieje të mbinatyrshme për ta ndihmuar që t'ia dilte mbanë hartimit të poemës së tij. Një formulë e tillë ndeshet në epopenë "Beteja e Kadeshit" (shekulli XIII para erës së re), të Homerit, tek Ennius, të Lukreci, të Virgjili, të Shota Rustaveli

Vështrim retrospektiv

NJË ARS POETICA NË CIKLIN E KRESHNIKËVE

Prof. As. Dr. Anton Papeleka

(shek. XII-XIII), të "Kalevala" etj. Në Ciklin e kreshnikëve, rapsodët shqiptarë kanë përdorur formulën përthirëse "Lum për ty, o zot e i lumi zot!...", e cila paraqitet në trajta të thjeshta e të zgjeruara.

Veç Zotit, hyjnia frymëzimdhënëse ka qenë edhe Zana, e cila vetë ishte këngëtare e përsosur. I këtij mendimi ka qenë edhe E. Koliqi që ka shkruar: "Atëherë bukurija e Zanës së tij mshefet nën duvak, pa humbë shkëlqimin e vet." Ky rol i Zanës del në pah qartë në një këngë të vonë, ndoshta të krijuar edhe nën ndikimin e kulturës së shkruar: "Mori Zanë, e bardha Zanë, / Falma zanin ta baj kangë!"

2. Modifikimi i pandërprerë i poezisë gojore

Modifikimi i pandërprerë i poezisë gojore ka qenë një nga parimet kryesore, sipas të cilave ka funksionuar kjo krijimtari. Ndryshe nga ç'pandehin njerëzit e zakonshëm, rapsodët nuk mbanin përmendsh me mijëra vargje, por vetëm disa subjekte, disa motive themelore, disa formulësime të quajtura klishë epike, të cilat u jepnin dorë t'i improvizonin tekstet e tyre. M. Murko ka shkruar: "Çdo poet, poeti epik ashtu si dhe të tjerët, ka të drejtë të udhëheqë subjektin ashtu si e kupton ai vetë dhe të ndryshojë ngjarjet dhe personazhet sipas nevojave të tij". I këtij mendimi ka qenë edhe folkloristi Al. Amzulescu: "Duke zotëruar në fakt substancën e subjektit, për zhvillimin gjithnjë krijues të këtij, ai (këngëtar, A. P.) bazohet në disa pika, të natyrës së elementeve tipike që përsëriten shpesh në raste si këto nga një pjesë e tjetra." Ky studiues pohon se në përgjithësi një tekst nuk ekzekutohet dy herë në të njëjtën mënyrë. Duke folur për traditën e poezisë gojore iraniane, H. Massé ka pohuar se ajo ishte si një pëlhurë Penelope, para se të fiksohej në "Shahnamenë" e Firdusit.

Natyrisht përvojën e tyre poetike, rapsodët shqiptarë nuk e kanë paraqitur në trajtën e formulimeve teorike, duke përdorur terma shkencorë. Qëndrimin e tyre ndaj kësaj dukurie, ata e kanë shprehur sipas mënyrës së vet, siç e dëshmojnë vargjet e mëposhtme: "Këtë kangë kush e ndigjoftë / E një fjalë në të mos e shtoftë, / Atë zoti e marroftë!..." Është e qartë se modifikimi i pandërprerë i poezisë gojore nuk lidhej thjesht me të hequrit apo me të shtuarit e një fjale, por edhe me ndryshime me të rëndësishme si heqje apo shtim episodesh, ndryshim i emrit të personazheve etj. Kështu, në këngët tona kreshnike, kryepersonazhi i tyre mban emrin Muji, kurse në legjendën "Marku Suleiman" ky personazh quhet ndryshe: "Marku Suleiman ishte çoban lopsh. Rapsodia "Muja pret Harapin e Zi" paraqet një përzierje të dy traditave: "Kur po e shef Tale Budallina / Mujon që ishte shtrëngue: / -Hajri, Sytle, po më thotë, / Ku je nisë, ku do me shkue?"

Me dukurinë e modifikimit lidhen edhe dukuri të tjera të rëndësishme si procesi i çmitizimit e i desakralizimit: kështu kulti i zanës i lë vendin vrasjes së Zanës, Zana shëruese zëvendësohet me doktorët, kreshniku nuk i përballon tri provat e rënda falë cilësive të tij mbinjerëzore, por falë dredhisë së vajzës së dashuruar me të.

Me këtë parim ka lidhje edhe krijimi i varianteve të shumta të teksteve të poezisë gojore, për çka E. Koliqi shkruan: "Shum varjante ka sejcila rapsodi. Kjo don të thotë se kangëtarët përdorin shpesh të njëjtin motiv, por tue i dhanë secili shtjellim edhe styl vetjak."

3. Funkzioni namatisës i fjalës poetike

Në lashtësi, besohej se fjala poetike, e frymëzuar nga hyjnia dhe e dalë nga goja e një mediumi, siç ishte poeti, kishte fuqi të mbinatyrshme, magjike. Me të mund të komunikohet me hyjnitë: me Zotin e Madh, me Diellin, me Hënën, me Yjet, me Zanat e Orët. Me anë të lutjeve apo të mallkimeve namatisëse mund të kryheshin veprime magjike me karakter mirëbërës apo keqbërës. G. Rebourcet ka theksuar: "Prania e magjisë verbale është e fuqishme të "Kalevala".

Nga "Epi i Gilgameshit" veçojmë këto vargje namatisëse drejtuar hyjnisë së Diellit: "Në stepë rri Enkiduji i vetmuar, / me dorë ngritur. E mallkon gjahtarin; / me afsh e lut Shamashin dhe i thotë: / "Shamash, gjykoje punën e gjahtarit / pasurin' shkatërroja, edhe merrja / Fuqinë e burrit! Demonët të gjithë / le ta dhunojnë, gjarpërinjtë t'i dalin / përpara hapit të tij të frikësuar." Ashtu siç i lutet Shamashit Enkiduji, i lutet hyjit Karli i Madh të "Kënga e Rolandit": "Kur muzgu i mbrëmjes bie, / prej kalit zbrat në një ishull me bar t' gjelbër, / shtrihet përdhë e zotit Hy i lutet / që ta bëjë diellin të ndalojë vrapin, / të zgjatet dita dhe të vonojë nata." Të njëjtin veprim bën edhe çunaku keqot që i lutet Diellit për t'i kërkuar ndihmë: "O ti diell, o diell i bardhë (...) ti një forcë po çoma mue, / t' muj anmiqtë sot me i poshtnue!"

Funksioni namatisës i poezisë manifestohet edhe në vargjet ku Halili i dashuruar e nem borën që i ka zënë rrugën dhe dëshiron që ajo të shkrihet sa më shpejt. Mallkimet magjike janë të pranishme në rapsodi të tjera, aty ku Gjergj Elez Alia nem kullën e vet, aty ku Muji mallkon bjeshkët, në të cilat detyrohet të varrosë djalin e vdekur etj.

4. Funkzioni shoqëror i këngëve kreshnike

Lahutarët shqiptarë ishin të bindur se kënga, të kënduarit e këngëve kreshnike nuk ishte një argëtim i thjeshtë, por ai synonte të përjetësonte lavdinë e heronjve, t'i paraqiste bëmat e tyre si modele sjelljeje për bashkëkohësit dhe për brezat e ardhshëm. Për këtë çështje, E. Koliqi ka shkruar: "Me qenë i nderuem prej shokve e fisit, me qenë i kënduem në kangë lahute për ndoj trimni të rrallë - qe ideali i malsorit."

Duke folur për ndikimin e këngëve kreshnike te dëgjuesit, për rolin e tyre në shoqëri, Q. Haxhihasani, është shprehur: "Në këto rrethana, kënga e lahutës ka luajtur rol moral e psikologjik të veçantë. Kangët e kreshnikëve, thonë malsorët, e burrhojnë njerin, e bajnë trim, i shtien zemër të durojnë plumbin, gjakun, luftat ku tresin mashkujt."

Idealet e njerëzve të kohëve heroike për

t'u bërë të lavdishëm, për t'u përjetësuar në këngë, janë të pranishme në të gjitha epopetë. Tek "Epi i Gilgameshit", kryepersonazhi i thotë Enkidujit: "Emrave tanë t'u thurin lavdi n'tokë." Ideale të tilla udhëhiqnin edhe protagonistët e epikës heroike shqiptare: "Qat' herë Muji Halilin ma pajton: / -Mos kij gajle, trimit i ka thanë, / larg, o zot, trimninë me të humbë! / Bash në kangë Muja don me t'vui, / për shum vjet Muja ka me t'kndue."

Në qoftë se për trimat nderimi më i madh ishte të hynin në panteonin që quhej poemë epike, turpi më i madh ishte të stigmatizoheshin nga kënga tallëse ose siç thotë Turolidus, nga kënga e keqe, të cilës kreshniku duhej t'i trembej më shumë sesa vdekjes: "-Zotërinj baronë, gjë t'keqe mos mendoni. / Ju qes be n'Zotin: mos mendoni t'ikni, / që asnjë kreshnik t'këndoje për ju kangë t'keqe. / Na bie më mirë duke luftuar të vdesim..."

5. Domosdoshmëria e shoqërimit të këngëve kreshnike me lahutë

Ndikimin më të madh të publiku, këngët kreshnike e arrinin kur ishin të shoqëruara me lahutë, kur fjala poetike shoqërohej nga muzika. Kaq e ngushtë ka qenë lidhja midis këtyre dy përbërësve, sa që rëndom këngët kreshnike janë quajtur edhe "këngë lahute". Në rapsodinë "Omeri i Ri" thuhet: "Ja ka dhanë lahutën në dorë. / Mjaft bukur po m'i bjen / e ma mirë me kangë po e ndjek."

Në epopenë "Kalevala", flitet se si e ndërtoi kantelenë Vainamoineni, instrumentin, me të cilin u këndon këngët epike të finlandezëve: "Pra, Vaino, bardi i moçëm, / Plaku i urtë bëhet marangoz, / Mjeshtër që përgatit lahuta: / Me kocka mlyshi krijon instrumentin, / ai mjeshtër gëzimin e pamoshë. / Me çka u bë kasa e kësaj kanteleje? / Me nofullën e mlyshit të madh. / Me çka u bë bishti i kantelesë? / Me dhëmbët e mlyshit të madh. / Me çka u bë në kordat e kantelesë? / Me qimet e hamshorit të ferrit."

Një episod të ngjashëm e ndeshim edhe në këngët tona legjendare ku bëhet fjalë për strukturën e lahutës dhe për përgatitjen e saj nga Muji: "Kqyr çka bani Muji për me ba! / ma punonte një lautë prej pajet / e m'ja ven ai zhaben prej magarit / e m'ja ven shkërdhosën prej thanet / e m'ja ven aj bishtin prej kalit / e sa t'madhe Muji po na i këndon. / Të gjithë Jutbinën Muji po e shurdhon." Të kënduarit me lahutë, vetë muzika e lahutës kanë pasur efekte pothuajse magjike mbi dëgjuesit, siç merret vesh nga ky pasazh i shkëputur prej rapsodisë "Halili dhe agajt e Jutbinës nxjerrin Mujin nga rrethimi: "E shoqja e Mujit Halilit

i ka thanë: / - Ma merr atë sharkinë në dorë, / bash te kryet ti Mujit me m'i ndejë, / më këndo Jutbinë e Krahinë, / më këndo çikat në krajlni, / ishalla gjumi Mujit ka me i dalë, / me idhnm gjumi Mujit s'ka me i dalë."

Në lidhje me karakterin sakral të lahutës dhe për efektin magjik të të kënduarit me lahutë, Q. Haxhihasani ka saktësuar: "Vegla, me të cilën shoqërohen këto këngë është lahuta. Lahuta, thotë malsori, asht e bekueme, se merr kajkë të dhëshme, kajkë

trimash. Kajkët e lahutës kanë ogur, beriçet. Asht mirë me i ra lahutës, asht mirë edhe me e nigjue.”

6. Këngët kreshnike kanë një substancë të lashtë

Pavarësisht nga modifikimet e vazhdueshme që kanë pësuar, pavarësisht nga mënyra se si paraqiten në trajtën e tyre përfundimtare kur janë mbledhur, këngët e Cikilit të Kreshnikëve janë ngjizur me një substancë të lashtë. Për këtë janë të vetëdijshëm edhe lahutarët, të cilët më se njëherë përsëritin se në këngët e tyre flitet për subjekte të qëmotshme: “Qeshtu thonë se ka ndollë motit / e na paçim ndimën e zotit!” Ose: “Se kto janë prralla prej motit, / ndihmën paçim na prej zotit!” Termin “përrallë” përdor edhe poeti amerikan H. Longfellow duke folur për traditat epike të amerindienëve: “Po të pyesni ku i gjeti / Këto këngë Navadaha, / Këto prralla të çuditshme?”

Studiues të ndryshëm kanë vënë në dukje praninë e miteve të lashta, paralele të miteve të grekëve të vjetër. Këtu po përmend kalimthi vetëm ndonjë shembull të tillë si miti i Akilit që mund të vritej vetëm në një pikë të trupit, miti i Herkulit që e vret Anteun duke ngritur në ajër, miti i zogjve që flasin, miti i Hefestit, i farkëtarit që farkon armë të jashtëzakonshme, miti i amazonës etj...

Propp ka theksuar: “Ndër ato më të vjetrat janë edhe subjektet që flasin për ndeshje kundër lloj-lloj përbindëshash dhe sidomos kundër balozit. “Nga ana e tij Amzulescu shton: “Subjektet më të vjetra janë ato që i përkasin fejesës ose kërkimit të gruas dhe përpjekja për të.”

Argumente të tjera që përforcojnë idenë se këngët tona kreshnike kanë substancë të lashtë, janë edhe elementet e romanitetit perëndimor, elementet e kulturës kristiane, ndonjë element që lidhet me gjuhën, me numizmatikën, me armatimet... Kultura shqiptare ka privilegjin e veçantë t’u atribuojë temave e subjekteve të poezisë së saj gojore një vjetërsi pesëshekullore falë dëshmisë së poezisë gojore arbëreshe.

7. Këngat kreshnike janë vazhdim i një tradite poetike të gjatë

Lahutarët shqiptarë u bëjnë homazh bardëve të mëparshëm, duke theksuar se këngët e tyre i kanë trashëguar nga këngëtarë që kanë rrojtur para tyre: “Se atje un nuk jam kanë, / si kam ndie e si m’kanë thanë...” Edhe më qartë ideja e trashëgimisë poetike, e vazhdimësisë nga një brez në tjetrin del në citimin e mëposhtëm: “Kangë e gjeta e kangë e kndova...”

Tradita e gjatë epike të shqiptarët vërtetohet edhe nga ekzistenca e varianteve të shumta, të krijuara jo vetëm në krahina të ndryshme, por edhe në kohëra të ndryshme e nga breza të ndryshëm. Për traditën poetike finlandeze bën fjalë edhe “Kalevala”: “Këto janë fjalët e trashëgimit, / Runat e mbledhura në silahun / e plakut Vainamoinen...”

8. Këngët kreshnike kanë një bazë jetësore, historike

Megjithëse rapsoditë trajtojnë subjekte të lashta, megjithëse shumë rrallë u referohen figurave apo ngjarjeve historike të dokumentuara, konkrete, ato nuk janë fantazi e kulluar. Në krijime ku historia ngjizet me trillimin, ato u bëjnë jehonë ngjarjeve reale. Vetë lahutarët besojnë te karakteri realist, i besueshëm i personazheve dhe i ngjarjeve për të cilat këndojnë: “Qashtu thanë, atje s’jam kanë, / por mos me kanë kanë kështu, s’kishin dijtë me thanë.” Ose

: “Darzëm të madhe Muja gjithkrah ka ba. / Në darzëm të tina unë nuk jam kanë, / kanë kon tjerë e qeshtu kanë thanë!”

Mungesën e ngjarjeve dhe të personazheve historike në epikën heroike, V. Propp e ka shpjeguar kështu: “Bilina nuk është bazuar në paraqitjen në vargje të ngjarjes historike, por bazohet mbi një shpikje artistike, e cila qoftë edhe si shpikje përcaktohet prej historisë.” Nga ana e tij H. Massé përmend faktin se epopetë persiane nuk flasin për Akemenidët ashtu si këngët heroike franceze nuk flasin për stërgjyshit e francezëve, për galët dhe frankët. Ajo që thuhet më sipër për epikën persiane apo franceze, vlen edhe për epikën tonë heroike, e cila nuk i zë ngoje ilirët.

Megjithatë nën koracën legjendare që mbështjell këngët kreshnike, dëgjuesi apo lexuesi nuk e ka vështirë të ndiejë pulsën e historisë, të vërë re probleme historike si konflikti ndërtnik pas dyndjes së fiseve sllave në Ballkan, lufta për troje (kullota), shpërngulja e anasve nën trysninë e ardhacakëve (“Muji ik prej krajlit”) etj.

9. Mbizotërimi i toponimeve që i përkasin një gjeografie mitike, artistike

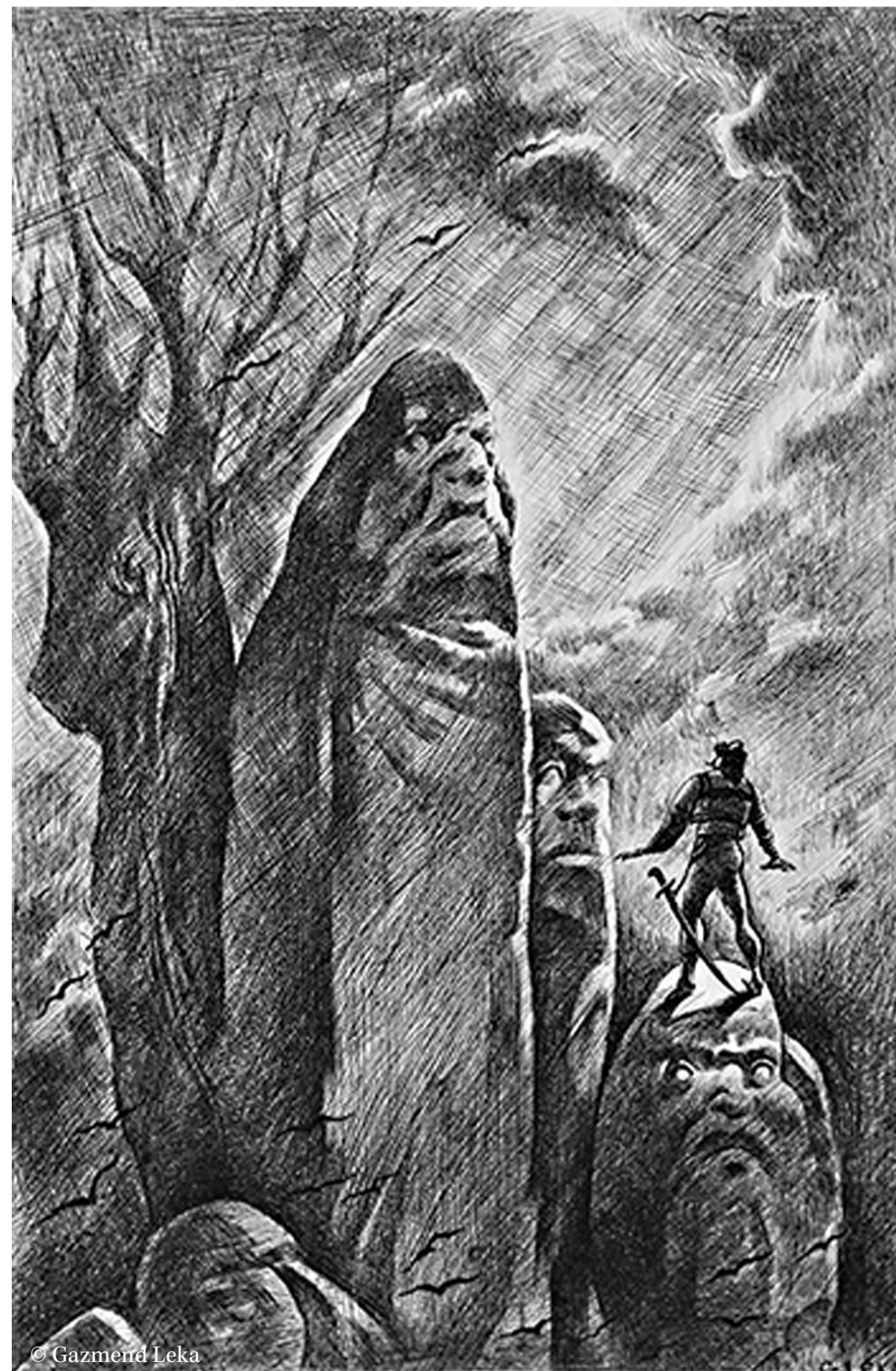
Gjatë improvizimit apo ekzekutimit të rapsodive të tyre, lahutarët shqiptarë e thonë shkoqur se ata nuk kanë qenë të pranishëm në ngjarjet për ta cilat flasin, se vendet ku zhvillohen ato, janë të panjohura për ta. Pra, ato janë të largëta për ta jo vetëm në kohë, por edhe nga habitati i tyre i përditshëm. Ky mendim paraqitet me këtë klishe tipike: “Kshtu m’kanë thanë, se atje s’jam kanë.” Ose: “Atje koft si kuvenet motit

/ na kha e paçim nimn e zotit, / kush kenon e kush nigjon.” Në citimin e dytë bie në sy menjëherë opozicioni midis “atje” (vendi ku ndodhin ngjarjet ose gjeografia mitike) dhe “kha” (vendi ku riprodhohen ngjarjet ose gjeografia reale).

Në përgjithësi, në Ciklin e Kreshnikëve, mbizotërojnë toponime me karakter përrallor si: Lugjet e Verdha, Maja e Rreptë, Kunora e Bjeshkës, Krajlia etj. Edhe disa toponime të tjera si: Senja, Zadra, Tetova, Janina, Deti i Zi pothuajse nuk kanë të bëjnë fare me vendbanimet reale që mbajnë këta emra. E njëjta gjë mund të thuhet edhe për toponimin “Jutbina”. Dihet se Jutbina reale ka qenë një fshat ose një kamp ushtarak, kurse në një këngë kreshnike pohohet se ajo ka një vezir që banon në saraje: “Atëherë në shpinë gjogut te i ka ra, / te veziri në Jutbinë ka shkue, / në saraj të vezirit tek ka ra...” Me këtë rast e quaj me vend të nënvizoj se përbindëshja gjeografikë ka edhe në traditat e tjera epike. Bie fjala, i tillë është toponimi mitik Gnitahedr në “Edda”, të cilin kanë dashur ta lokalizojnë në krahinën e Vestfalisë, në Gjermani.

10. Mbarimi i periudhës së kalorësisë luftarake dhe rënia e audiencës së epikës heroike

Zhvillimi i pandërprerë i shoqërisë njerëzore, pati si pasojë, veç të tjerash, edhe mënjanimin nga skena e historisë të kalorësisë luftarake. Shenjat e këtij procesi historik duken sheshit edhe në Ciklin e Kreshnikëve. Në një rapsodi, hasim këtë episod kuptimplotë: “...ka qitë Muja e paska thanë, [...] / Në m’ndigjofshi, more shokët e mi, / po e punojmë një pallë e një parmendë

© Gazmend Leka

/ e po himë e tokët po i punojmë.” Në një rapsodi tjetër thuhet: “U â bjerrë, tha, pahi agve t’rij, / S’ndihet kush ma për trimni!” E njëjta ide shprehet edhe në legjendat: “Kur duel pushka s’parit”, “Në shpellën e kreshnikëve”.

Me pakësimin apo zhdukjen e rolit të kalorësisë në shoqëri, bie edhe interesi për këngët që kanë mbajtur gjallë bëmat e saj, për këngët kreshnike. Këtë gjë e shpreh klisheja epike: “Kangën e nisa e qe tash e mbarova.” Folla “e mbarova” na shtyn të mendojmë se lahutari e ka vënë re padurimin e dëgjuesve, të cilët mezi presin që ai t’i japë fund këngës. Kjo ide bëhet më e qartë në shembullin e mëposhtëm: “Kangën e nisa e qetash e mbarova, / Vetë jam lodhë edhe ty të shurdhova.” Nga ky citim marrim vesh dy dukuri që lidhen me rënien e epikës legjendare: së pari, lahutari nuk këndon më me entuziazmin e dikurshëm; së dyti, edhe publiku i tij nuk e ndjek më me etje dhe kënaqësi si në kohërat e shkuara.

Rënien e epikës heroike, madje edhe shuarjen e saj, dijetarët e konsiderojnë si një dukuri të natyrshme. V. Propp ka shkruar: “Zhdukja logjike dhe e domosdoshme e bilinës historikisht nuk dëshmon për një dobësim të krijimtarisë popullore. Funkcionet e eposit heroik, së bashku me zhvillimin e historisë, kalojnë në gjini të tjera.” G. Rebourcet pohon se poezia e madhe kalevaliane nuk mbijetoi në shekullin XIX. Për shkak të disa kushteve të veçanta, epika heroike jetoi më gjatë në Ballkan. Sipas Koliqit, stacioni saj i fundit qenë malet e Shqipërisë: “Këtu mjafton të pohojmë se ndër këto male janë gjallë sot, ndoshta të vetmit aedë, poetët krijimtarë epike popullore që lulzujnë sot n’ Europë. Deri para luftime (Lufta I Botërore, A. P.) kishte edhe në Jugosllavi; mbas luftime, epika popullore gjeti strehën e fundme të vet nëpër shkambij të Shqipërisë.”

***

Në monografinë e tij “Poezia epike gojore e shqiptarëve dhe e sllavëve të jugut”, S. Skendi mbron hipotezën se këngët kreshnike shqiptare janë huazuar nga tradita serbokroate pas shekullit XVIII. Këtë përfundim tendencioz dhe antishkencor e ka hedhur poshtë edhe albanologia ruse A. Desnickaja: “Mirëpo nuk ka baza që të datohet lindja e saj (e epikës shqiptare, A. P.) në shekullin XVIII, siç bën S. Skendi.”

Mendoj se një ndër argumentet e shumta që e rrëzojnë përfundimin e Skendit dhe të bashkëmendimtarëve të tij, është edhe ekzistenca e një *ars poetica* në Ciklin e Kreshnikëve, i cili dëshmon se nuk është fjala për një traditë poetike të re, po për një traditë epike të hershme e të gjatë. Kuptohet se lahutarëve të një tradite epike të re, që do të ekzekutonin këngë të huazuara, as që do t’u shkonte në mendje të meditonin për problemet që parashtrona në qasjen time.

Të mbrosh autoktoninë dhe origjinalitetin e epikës heroike shqiptare nuk do të thotë aspak të mohosh lidhjet e saj të mundshme me kulturat e popujve fqinjë.

Për këtë çështje teorike, G. Rebourcet është shprehur kështu: “...po aq sa ç’është e vështirë të tregosh se një huazim është bërë në një kahje të vetme, po aq e paarsyeshme është të pohosh papërshkueshmërinë e një kulture - kontaktet me grupet gjermanike, sllave e skandinave periferike e kanë ndihmuar poezinë popullore finlandeze të formojë heronjtë e saj, ndërsa gjuha merrte me të dy duart në këto burime të reja.”

Lidhjet, kontaminimet e pahomueshme të kulturës shqiptare me kultura të tjera, të afërta e të largëta, vërtetohen edhe nga paralelet e shumta, kryesisht analogji tipologjike, midis epikës heroike shqiptare dhe epikës heroike të popujve të tjerë, të cilat janë përimtuar në punimet e disa studiuesve.

Vështrimet që janë kryer në vite ndaj teksteve, por dhe historikut të veprave të letërsisë së vjetër shqipe, kanë bërë të mundur të vihen në dukje jo vetëm aspekte të ndërtimit përkatës, fakt që mund të mbetet në çështje të trajtimit analitik (jo thjesht deskriptiv) të tyre, por dhe faktorë të një rëndësie parësore nëse bëhet fjalë për t'u orientuar më konkretisht ndaj historisë së secilës prej tyre.

Për të mbetur te disiplinat që mund të përfshihen në rasë të vëzhgimeve specifike, por dhe atyre ndërdisiplinore mbi të tilla vepra, duhet vënë në dukje që detaje që mund të lidhen me periudhën e konkretizimit të secilës prej tyre janë më së pari të karakterit historik, dhe për më tepër, të orientimit sqarues për këdo që kërkon t'i kontekstualizojë këto të fundit në historinë e letërsisë së shkruar shqipe.

Vepra të ngjashme me ato të letërsisë së vjetër shqipe, dëshmi para së gjithash të një kulture kishtarë, por dhe librare e të një kuadri kompleks sociokulturor nuk janë fort të ndryshme nga ekzemplarët që përfaqësojnë letërsinë kishtarë në gjuhën tonë, në shekujt XVI-XVII. Madje, mund të gjurmohen një sërë ekzemplarësh që të përafërt në tematikë, në periudhën e përpilimit, të ngjashëm dhe në tekstet përfaqësuese të brendisë së tyre, dëshmojnë lidhjen e qartë dhe ndikimet në zhvillimet e kulturës librare në gjuhën tonë pikërisht në këta shekuj.

Nëse ka një kuadër që duhet përmbushur më së miri në lidhje me të tilla vepra, pikërisht klima historike që u reflektua në areale të veçanta të ndikimit të kishës së Romës në lidhje me praktikën liturgjike dhe me tekste të veçanta e parësore të saj, përbën të parin element për nga rëndësia dhe vlerat përditësuese për çështje të studimit të mëtejshëm të kësaj panorame komplekse.

Vitet e fundit kanë ardhur sërish në vështrim të studiuesve të periudhës e të kontekstit përkatës historik vepra që përveç se përbëjnë një bazë parësore dokumentare të zhvillimeve të kohës që përfshihet në interesat tona studimore, janë rimarrë në analiza të hollësishme të objektivave saktësuese për zhvillime që hap pas hapi, në lidhje me areale të caktuara kanë karakterizuar kulturën e librit kishtar, në veçanti atij të shtypur.

Fakti që kur bëhet fjalë për letërsinë e vjetër shqipe, dallojmë mes dokumentesh shkriemore të një natyre fragmentare, ndaj veprash që dhe pse jo të plota në gjendjen fizike të zbulimit më të parë, janë të paracaktuara të ishin në një funksion shërbëstar të përcaktuar, nuk ka zbehur interesin ndaj librit të shtypur, me gjithë diskutimet që për një kohë të gjatë kanë shoqëruar e shoqërojnë ndonjë ekzemplar në veçanti.

Në lidhje me dokumentet që i përveçuan më sipër si fragmentare, çështja e studimit jo vetëm ka zgjatur me vite, por ka kërkuar me plot kuptimin e fjalës ndërthurje kompetencash që burojnë nga njohje të mirëfillta prej disa disiplinash studimore.

E ka dëshmuar një fakt të tillë studimi kompleks i teksteve që kishin një domethënie kuptimplote në përbërje të korpuseve në të cilat janë gjetur të përfshira, që cek dhe studimin e dorëshkrimeve të një bote me interes të veçantë, siç është ajo e liturgjisë së ritit lindor. E njëjta gjë duhet thënë për Formulën e Pagëzimit (1462), së cilës i janë kushtuar gjithashtu mjaft studime e interpretime, të përqendruara sa në çështje të studimit të grafemave e tejkshkrimit përkatës, aq dhe kontekstit në të cilin kjo e fundit u përpilua.

ExLibris - sponsor medial i konferencës shkencore ndërkombëtare, "ÇËSHTJE TË GJUHËS, LETËRSISË DHE PËRKTHIMIT LETRAR".

Fakulteti i Filologjisë i Universitetit "Fehmi Agani", Gjakovë

Rreth qasjeve ndërdisiplinore në studimet mbi tekstet e vjetra shqipe

Evalda PACI

Perikopeja e Ungjillit të Pashkëve në të vërtetë përbën një tekst të denjë për vëmendjen e studiuesve që ndërkohë që i kushtojnë interes çështjes së përfshirjes së gjuhëve të vendeve në praktikën e liturgjisë, do të duhet të evidentojnë dhe vendin që të tilla pjesë, të menduara për të lehtësuar brendësimin e kësaj të fundit, do të kenë në përbërje dorëshkrimesh, siç paraqitet dhe fragmenti i Ungjillit që duhet lexuar në rasë celebrimesh kishtarë. Vetë pikëpamjet dhe gjykimet që u shprehën në lidhje me datimin kronologjik të saj, më tej me përkatësinë tematike dhe përfshirjen në një kodik tipik për një traditë të spikatur liturgjike, dëshmojnë interesimin e qartë në lidhje me vetë tekstin në fjalë, por dhe me çështjet e evidentimit të rendit kronologjik të dëshmimeve të disponueshme në gjuhën tonë. Pikërisht në lidhje me dokumentin e sipërcituar, rezultojnë të përfshirë paleografët më të mirë të kohës, interpretues të teksteve të një natyre të përcaktuar për nga destinacioni, njohësit më të mirë të traditës së teksteve kishtarë të botës bizantine, por dhe studiues shqiptarë që orientoheshin ndaj rindërtimit të një historiku mbi dëshmitë dokumentare më të hershme në gjuhën tonë.¹

Veprat e letërsisë së vjetër shqipe në veçanti ofrojnë shtysa që në lidhje me pjesët që gjurmohen në përbërje të tyre, ndërtimin përmbajtësor, të dhënat që jepen përmes vetë autorëve të mund të ndërmerren hulumtime mbi kontekstin historik të përvijimit të tyre, duke qenë se vetë shekujt në të cilët këto të fundit kanë parë dritën e shtypit kanë qenë të shënuar ndjeshëm nga ngjarje e zhvillime të një rëndësie të veçantë në disa pikëpamje. Janë ngjarje që lidhen me vetë reformat kishtarë, të domosdoshme në rasë të lindjes së rrymave të reja që u përuruar nga personalitete të dijes, por dhe të kulturës së besimit, ndër të cilët përkthyesit e lëndës biblike kanë një rol të rëndësishëm. Këto ngjarje, të lidhura me vetë gjendjen reale të vendeve ku kisha e Romës ushtronte ndikimin e saj, kanë të bëjnë gjithashtu me pushtimet e zgjatura në kohë, që fuqizoheshin ndjeshëm duke ndikuar dhe në përdorimin në rangje të ndryshme të gjuhës së vendit.

I diktuar nga faktorë historikë, i orientuar ndaj evidentimit të një sërë çështjesh që kërkonin një institucionalizim normash për t'u përcaktuar apo nënvizuar, dhe vetë KA (1703) përbën një objekt studimi që pa asnjë dyshim duhet parë në lidhje me të tilla zhvillime, të marra në objekt të shqyrtimit nga studiuesit e

¹ Ressuli N., *I più antichi testi albanesi*, Giappichelli editore, Torino, 1978, f.43.

historisë së periudhës përkatëse.

Kjo ngjarje që përfron realitetin në viset tona me zhvillime të ngjashme në arealin ballkanik do të jetë një artikulum i qartë i orientimeve që dhe në ndërmarrjet e prelatëve që ne i njohim dhe si autorë veprash të rëndësishme në gjuhën tonë do të kenë një përparësi të dukshme e të shprehur në mënyrë të qartë.

Si një vepër që reflekton pikërisht dekretet e kësaj ngjarjeje të shënuar për botën e krishterë në viset tona, përmbledhja e akteve përkatëse, e disponueshme në gjuhën latine, por dhe në gjuhën shqipe, përbën gjithashtu një ekzemplar botimi që përmban të evidentuara rrethanat historike, çështje të përshkrimit të gjendjes kishtarë në vise ku ushtrohej ndikimi i kishës së Romës, por dhe problematika më të hollësishme, që lidhen drejtpërdrejt me dioqezat në të cilat ky ndikim ishte i ndjeshëm prej kohësh.

Një brendësim i drejtë i krejt përmbajtjes së akteve të sipërcituara do të lehtësojë së tepërmi dhe vetë problematikën e parashtruar në dy koncilet e mëvona në trojet tona, të cilat ruajnë në orientim dhe më tej, në përbërje dekretesh linja të ngjashme tematike.

Sigurisht, me diferencimin e qartë që duhet pasur parasysh kur bëhet fjalë për akte të tilla, që reflektojnë më së pari ecurinë e ngjarjeve me rëndësi për botën kishtarë arbërore, në të tilla tekste do të jetë e mundur të gjurmohen raste të citimit apo ndërmendjes së vepërave me karakter doktrinar e kateketik, ndaj të cilave vetë kureshtja kërkimore mbi tekstet e vjetra shqipe ka qenë e mbetet përherë aktive. Qarkullimi i varianteve doktrinare e i ekzemplarëve të katekizmit të Bellarminos S.I. në shekullin e mbajtjes së KA (1703) nuk ka dyshim që është realizuar në dimensione reale e konkrete, ndërkohë që të dhëna mbi një çështje të tillë mund të qëmtohen në vetë parashtruesat tekstore që i paraprijnë përmbajtjes së akteve përkatëse konciliare, të botuara më së pari në vitin 1706.

Vështrimet që mund të orientohen në pikëpamje të studimit të veprave të letërsisë së vjetër shqipe mund të konsiderohen mirëfillt të natyrës ndërdisiplinore, duke qenë se vetë trajtimi analitik i tyre, qoftë dhe në sprovë për të ofruar një qasje të parë njohëse, nuk mund të dalë jashtë një kornize të tillë, që ka në përbërje brendinë e përpilimit, kontekstin historik në të cilin gjeti konkretizim, përmasat e botimit si një objekt që i përshtatet dhe një kuadri kulturor tipik për vetë bibliofilinë në veçanti.

Si përpilime që për një sërë arsyesh lidhjen me kushtet historike dhe

motivimin e krijimit duhet ta përmbajnë në elemente të rëndësishme tekstore si parathëniet, kolofonet, parashtruesat mbi ndreqje të nevojshme gabimesh, veprat e kësaj letërsie, dhe pse të përmasave të ndryshme dhe për nga vëllimi, janë objekte interesante studimore.

Me të drejtë mund të thuhet që pikërisht qasjet ndaj trajtimit përmbajtësor të tyre kanë qenë shtysë për përafrimin në studimet tona të elementeve që gjurmohen dhe në sprovat mbi historinë e librit dhe të editorisë në viset evropiane, më konkretisht dhe në vatra tipike të zhvillimit të kulturës së shtypshkrimit, ndër të cilat Venediku spikat si më të përmendurit e më të trajtuarit.

Për të konsideruar analizën filologjike si një premisë të domosdoshme për t'iu përafruar brendisë së veprave të sipërcituara, do të duhet që dhe interpretimet ndaj faktorit historik apo dimensionit në të cilin ky i fundit reflektohet në elemente të këtyre të fundit të përfshihen në objektin e saj. Vetë rrugëtimi biografik i autorit në lidhje me realizimin e botimit projektohet në të tilla elemente, në veçanti në sythe në të cilat tradicionalisht këtij të fundit i rezervohej një hapësirë shprehjeje apo interpretimi mbi ecurinë e punës me veprën.

Në varësi të shkollave të filologjisë apo metodave specifike mbi të cilat këto vepra janë sjellë të botuara dhe të përafruara në kuptimin e mirëfillt të fjalës, qasja ndaj këtyre elementeve mund të mos jetë e njëjtë, por falë këtyre botimeve dhe vëmendja ndaj tyre do të vijë më natyrshëm e më e lehtësuar në syrin e studiuesit.

Historiku i përvijimit të veprave të letërsisë së vjetër shqipe është thellësisht i lidhur me faktorë të natyrës historike dhe me rrethana që në një mënyrë ose tjetër dëshmojnë që dhe këto të fundit ishin pjesë e një panorame të gjerë jo vetëm kulturore. Në lidhje me secilën mund të dëshmohet apo të ketë vend për orientime studimore që marrin në konsiderim praninë apo ndikimin e rrethanave historike që kishin të bënin me areale të caktuara dhe me kulturën përkatëse të lëvrimit të liturgjisë, fakt që konkretizohet dhe në vepërime me të cilat kjo e fundit aktualizohet.

E dëshmon një fakt të tillë vetë introduktimi me të cilin filologu frëng Mario Riques pajis botimin e parë fotomekanik të Dicionarit latinisht-shqip të Frang Bardhit, vepër e cila pa dritën e shtypit në vitin 1635, duke paraprirë kësaj një seri botimesh të një orientimi të përcaktuar në gjuhën tonë që do të gëzonin kujdesimin e Kongregacionit të

Propagandës. Falë formimit kompleks në të cilin kompetenca filologjike zinte një vend parësor, Roques vlerësoi objektivisht dhe faktorët e sipërcituar, aq më tepër në vetëdijen e rëndësishë që këtyre të fundit do të duhej t'u jepte dhe në rrethana të përpilimit të një parathënieje që në vështrimin tonë do të mbetet përherë monumentale dhe model i një teksti shkencor introduktiv për një vepër si ajo e Frang Bardhit. Referimi permanent ndaj burimeve dokumentare që kanë para së gjithash vlerën e një dëshmimi historiografik dhe analitik, përbën një element qenësor të metodologjisë së filologut frëng, që nuk mungon të sjellë për studiuesit e lëndës në fjalë tituj doracakësh apo punimesh që do të jenë referenciale dhe për çështje të tjera, që mund të paraqiten të denja për interes hulumtimi në rasë ekzemplarësh për të cilët duhet të dihet më shumë e më saktësisht.²

Në çdo rrethanë duhet pasur parasysh që dhe referimi ndaj faktorëve të kësaj natyre bëhet dhe në përputhje me objektivat e autorit në pikëpamje të parashtrimit të një konteksti të nevojshëm për t'u sqaruar, që në lidhje me vetë zërin që Frang Bardhit do të duhet t'i rezervohet në një panoramë studimore mbi letërsinë e vjetër shqipe duket qartë që janë shtjelluar gjerësisht.

Njohja e kontekstit për të cilin është folur mjaft në studimet mbi letërsinë e vjetër shqipe, por dhe mbi historinë e shkrimit shqip përbën një argument që për t'u shtjelluar kërkon ndër të tjera dhe marrjen parasysh të shkallës së trajtimit të tij ndër studiues të gjeneratave të ndryshme, në të cilat do të dallojmë në veçanti emra personalitetesh si Gaetano Petrotta, Paolo Schirò, Mario Roques, Nilo Borgia, Justin Rrota O.F.M., Ndre Mjedja, Injac Zamputi, Eqrem Çabej, Selman Riza, Martin Camaj, Namik Ressuli, Luigj Marlekaj O.F.M., Willy Kamsi etj.

Qasja ndaj këtij argumenti mund të mos jetë e njëjtë në pikëpamje metodologjike, por përbën një premisë të pranishme në dimensione të konsiderueshme, aq më tepër nëse bëjmë fjalë për studime lapidare, të përpiluara nën objektivin e trajtesave që do të përbënin referime të një rëndësie të veçantë për studimet e kësaj fushe..

Edhe shkalla e përafrimit ndaj teksteve të veprave të kësaj letërsie nuk ka qenë e njëjtë në çdo periudhë të shfaqjes së interesimit ndaj tyre, aq më tepër që në faza të zbulimit apo rizbulimit, vëmendja ishte e përqendruar dhe në nënvizimin e aspekteve që kishin të bënin me vetë historikun e tyre. Në një mënyrë graduale, edhe qasja më e përafruar ndaj këtyre teksteve erdhi si rrjedhojë e përsosjes së shkollave të filologjisë, falë të cilave dhe vetë përmbajtja u projektua në një perspektivë konkrete, por dhe më të prekshme për orientime studimore të disa prirjeve disiplinore.³

2 Burimet dokumentare që citohen në lidhje me periudhën në të cilën flitet për gjenealogjinë dhe veprimtarinë e të afërmeve të Frang Bardhit mbeten të një rëndësie të veçantë dhe për studimet e posaçme historiografike, të ndërmarra dhe më vonë nga studiues të së njëjtës problematikë. Këto të dhëna dokumentare përbëjnë në masë të konsiderueshme një bazë të qëndrueshme referenciale për filologun frëng Mario Roques (1875-1961), ashtu si dhe për të tjerë studiues që nën objektivin e përpilimit të trajtesave kryesisht me vështrim historik, u referohen po atyre, duke i shoqëruar dhe me interpretime përkatëse.

3 Ndërkohë në lidhje me çështje të metodës dhe aspekte të njohjes së afërt apo autoptike të teksteve të këtyre veprave dhe tradita përkatëse e studimeve ofron një panoramë për t'u trajtuar mëvetësisht dhe në një përafrim gradual që bën të mundur të dallohen kontribute, qasje dhe rezultate jo përherë të njëjta.

Nga vetëvrasja te “kanga” e trumcakut

KUR NDESHEMI ME SURREALIZMIN NË LETËRSINË SHQIPTARE

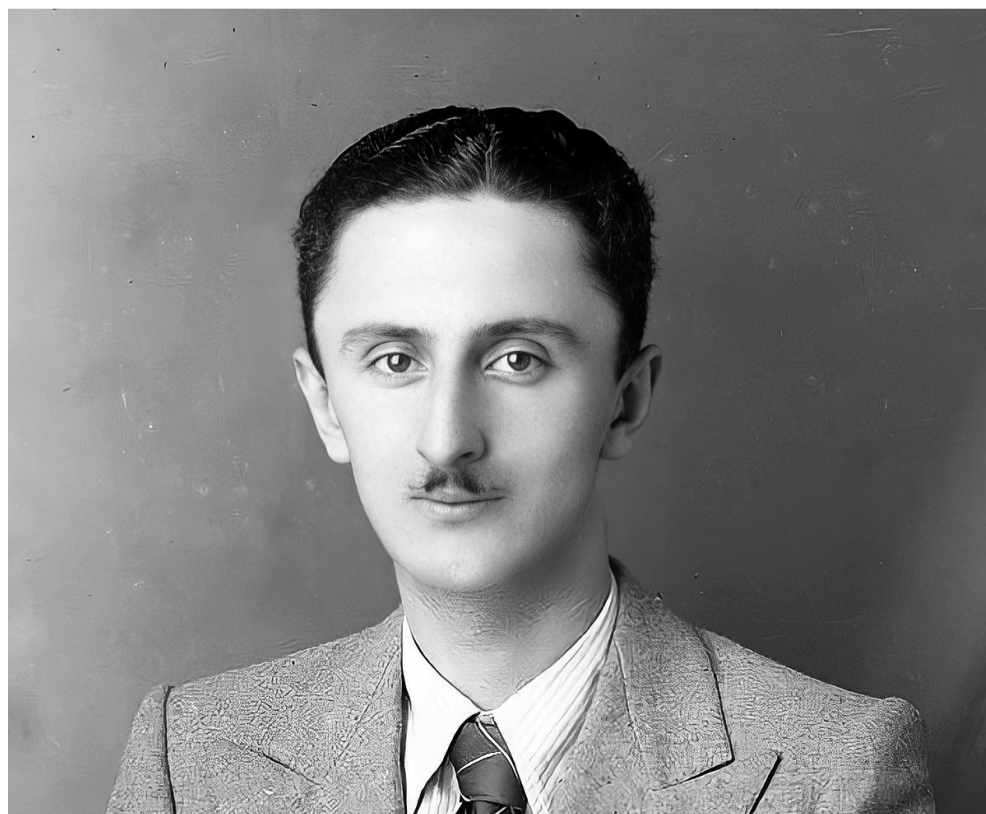
Nga Zija Vukaj

Në skicën “Vetvrasja e trumcakut” Ndashemi për herë të parë në letërsinë shqiptare me surrealizmin. Brenda hapësirave të vogla të këtij etydi autori ka marrë pozicionin e krijesës dhe të Krijuesit. Drama e trumcakut është tragjedi. Tragjedi moderne ekzistenciale. Procedimi artistik është sa surreal, aq edhe i guximshëm. Vetë autorit i duket e parakohshme për nivelin e lexuesit shqiptar, sepse fut fenomenin e kapërcimit logjik, që me sa duket është togfjalëshi më i saktë dhe i përshtatshëm për të shpjeguar fjalën *surrealizëm*, i pabindur mirë nëse do të kuptohet dhe ndërjegjja e tij prej krijuesi tej pamës zbrer në nivelin e shpjegimit të tekstit të vet: *(Çka janë këto kapërcime logjike? Ka me bërtitë ndokush.) “Mos pyesni si e tek u gjet trumcaku në at vend dhe si e tek u gjet njeriu në këtë pikë kozmike; nuk dijmë shumë. Hipoteza dhe andrra. Miliona vjetësh dhe një fjalë goje, si për shembull: “... t’bahet dritë! Dhe drita u ba!” - A e shifni? Një fjalë magjike! Hokus- pokus! Sa bukur! Dhe unë thashë: të lindet trumcaku në një vend, ku në vend të barit bijnë qimet e derrit e në vend të pemve- brinat e një kafshe prehistorike.”*

Këto dy nivele krijimi: Zoti krijoi Migjenin dhe e vendosi ku deshi ose e flaku në një pikë çfarëdo të kozmosit, ky krijoi trumcakun dhe e vendosi ku deshi ose e flaku në një antibiotë, që nuk ofron asgjë, madje as aq sa i duhet një trumcaku për të jetuar; që të dyja arbitrare (sipas autorit), realizuar nga Zoti i madh dhe zoti i vogël, shprehin edhe kredon filozofike, thelbin dhe vijën ndarëse mes dy degëve të ekzistencializmit dhe unisonin e autorit me bashkëkohësit e vet europianë, përfaqësues të ekzistencializmit ateist, që krijuan realitete artistike, si ai i “Procesit”, “Metamorfozës” “Murtajes” dhe personazhe si Jozef K, Merso, Gregor Zamza etj., të zhytur në qerthullin fatal e pa rrugëdalje të jetës. Fatalitet ose ironi e

fatit, që paralajmërohet edhe nga mbititulli “Rrota e jetës”.

Antimaterien artistike autori e ka vizatuar me dy penelata, që janë të mjaftueshme për të dhënë të plota dimensionet e ferrit social (natyra që nuk mund të quhet natyrë): *qimet e derrit dhe brinat e një kafshe prehistorike*, sepse kjo prehistoria është torturuese për autorin futurist në të gjitha kuptimet, kurse trumcaku jepet që në fillim i humanizuar, pra një qenie sociale (*bëhet melankolik*). Në këtë habitat infernal, të denjë për vegimin dantesk, luhet drama e individit që nuk ka asnjë shpëtim dhe robinsonada e tij është e paralajmëruar të dështojë pa nisur. Loja simbolike është tepër e thjeshtë, gati pa nëntekst, sepse gjithkush e di se cili është trumcaku dhe vendi apo fati i tij (thuaje autobiografi), por edhe këtu kemi Migjenin çmitizues. Pse trumcaku? Një zog pa simbolikë, pa romancë, pa lavdinë e shqiponjës apo të albatrosit, pa zymtësinë e korbit apo kotësinë e sorrës, pa muzikën e bilbilit apo të laureshës, pa misterin dhe bukurinë e pëllumbit, pa krekosjen e gjelit. Pa ngjyra të ndezura. Pa asgjë mitike. E zakonshmeja dhe e përditshmeja vetë, por më konkretja, më e besueshme, individi mesatar. Mimetizmi, si dukuri biologjike, bëhet aleati i autorit. Ambienti të jep ngjyrën e vet të murrme, aspak romantike. Por trumcaku është gjëja më e vërtetë, ajo që të bind më shumë, tipikja, e përgjithshmeja, e zakonshmeja, modestja. Kësisoj është drama e vërtetë sociale. Ndërsa vetëvrasja, përveç revoltës, ka ndër të tjera dy aspekte: së pari, është një vetvrasje që kufizon me heroizmin, me respektin e individit ndaj vetes. Reagim ekstrem dhe fatal. Si e tillë kthehet në tragjedi: *cicroidi një herë, cicroidi dy herë, cicroidi tri herë. Mandej një crrrr e gjatë e plot mallëngjim ishte porosia e tij e fundit. Testamenti i dhimbave të tij.* Mos vallë

cicrrimat e tij janë akoma çastet dilematike para vetvrasjes; apo piskamat dhe klithjet alarmuese që vajtojnë dhe akuzojnë këtë realitet dhe që duhen transmetuar diku. Mbase edhe një lloj egoizmi për të mos ikur pa u vënë re dhe një lloj përmallimi për jetën e humbur. Klithma e fundit, e gjatë, me jehona kozmike, që del nga shpirti i autorit, kumbon thekshëm në çdo shpirt, si një testament tragjik. Aspekti i dytë, prapë çmitizues, ka të bëjë me kundrimin e kësaj vdekjeje si diçka cinike. Më së shumti një hara-kiri. Një bjerrje e heroizmit, që jepet nga pamja e erës që luan me puplat e trumcakut të ngulur në heshtën- qime derri, që sillet si gjeli metalik sipër oxhaqeve tona. Ja sa vlen heroizmi. Këtu, duket sikur na thotë autori, s'ke si të rrosh dhe s'ke si të bësh as edhe një veprim të denjë edhe po sakrifikove jetën. Në finalen e këtij teksti Migjeni duket sikur ndihet i shqetësuar nga ashpërsia me të cilën ia përplas lexuesit këtë absurd dramatik deri në grotesk dhe në mënyrë empatike tenton ta zbusë impaktin që krijon realiteti artistik, por edhe procedimi i tij surreal. Pra gjakon ta fusë edhe lexuesin e nivelit mesatar në zonën e *double coding*-ut të tekstit, për ta “miqësuar” me kapërcimin logjik: *“Po, lexues i dashtun e jo i cekët. Po! A pak po kemi kapërcime logjike, morale dhe dogmatike në botën tonë reale? Pse po zemrohe dhe po don me më gjykuje për disa kapërcime logjike aspak damsjeselle?”* Dhe siç duket, këto kapërcime logjike janë logjika e vetme dhe më efikase për të kumtuar përmasat e vërteta të skenës dhe të personazhit. Ç'mund t'i themi këtij teksti? Fillim i një veprë të gjatë e të madhe? Thjesht, skicë? Kapriçio? Pikturë? Apo shpalosje sintetike e një pjese të kredos filozofike të autorit? Sepse motivi i trumcakut është rimarrë në një tjetër kohë, me gjykime më të zgjeruara dhe alternative e mbase edhe më të thelluara, te dorëshkrimi “Kanga e trumcakut”. Megjithëse dorëshkrimit i mungon faqja e parë, nuk është e vështirë të merret me mend ajo çfarë mund të jetë trajtuar në tekstin e munguar. Këtu kemi evoluimin e personazhit, që nuk e merr vetëvrasjen si të vetmen alternativë. Në rastin e vetvrasjes konflikti është me botën që e rrethon, me natyrën që s'është natyrë dhe jeta është e pamundur. Por tek “Kanga e trumcakut” jepet apo sprovohet alternativa e jetës. Dhe konflikti më së shumti është me veten. Në tekstin e munguar autori duket se e ka quajtur trumcakun e vetëvrasarë *pa fat*, sepse në fillim të dorëshkrimit të mbetur autori shprehet: *“... i lodhur dhe ma i pakënaqun trumcaku me fat, qëndron mbi degë. Me urrejtje shikon natyrën që s'e krijoi ma artistikisht. Me përbuzje vërente bilbilit.”* Në ballafaqimin me fatin apo fatalitetin e vet, *(pse trumcaku asht trumcak e nuk mund ta thotë kangën e bilbilit)*, trumcaku i “kangës” është shndërruar në një filozof jete. Por në një filozof dinak e pragmatist, “*cinik e faqezi*.” Sokrati i vuajtur është bërë gati një derr i kënaqur: *“...trumcaku filozof e munda trumcakun harbut.”* Në këtë zhvendosje ontologjike, nga vetvrasja te *kanga*, Migjeni ruan kohezionin e një gjykimi në zhvillim, duke na shfaqur metamorfozën e individit të kushtëzuar nga nevoja për mbijetesë, përballjen e fatalitetit duke bjerrë me vetëdije idealizmin e tij dhe vlera të tjera, pra duke “kënduar” këngën banale të jetës së vet dhe duke iu nënshtruar paktit me djallin. Por këtu vjen paradoksi: për t'ia arritur kësaj duhet edhe një milion vjet. Një e ardhme e largët. Ndërkohë që ne e mendojmë të ardhmen si shpresë drejt përsosjes së individit, ajo na projektohet si stërmundim i gjatë drejt shpërbërjes së modelit nëpërmes një evolucioni që ecën së prapthi. Pra, nëse duam të jetojmë në natyrën që s'është natyrë, të mos vetëvritemi dhe të mos ua kemi zili njerëzve që na rrethojnë, duhet të mësohemi të këndojmë këngën e shpërftyrimit.

"Kurrë Gri" është rrugëtimi yt shpirtëror me një mision të fisëm: çlirimin e botës plot ngjyra të qënieve të tejndjeshme. Ku e ka fillin përpjekja për të krijuar jo vetëm për vete?

Besoj se ai që krijon, në çfarëdo forme, nuk mund të krijojë vetëm për vete. Arti në këtë rast në formë të shkruar kërkon një lexues, ashtu si një pikture kërkon sytë që ta shohin. Të krijosh, të bësh art, sado modest të jetë, si kjo përpjekje imja, është një akt dashurie. Fillon ta ndash me të tjerët sepse shpreson të gjesh "të ngjashmit" që nuk kanë zë. Dëshiron të japësh. Tejndjeshmëria është temë mjaft e re, dhe në mjedisin tonë, akoma më shumë. Ambienti ynë është i më të fortit, i atij që bërtet më shumë, i atij që shkel më egër. Ndjeshmëria ngatërrohet me dobësinë. Prandaj më pëlqen të ngacmoj temën, natyrshëm dalin dhe vargjet poetike që përfaqësojnë këto lloj ndjesish. Shpresoj të jap, të ngushëlloj. Ashtu si unë kam gjetur veten në leximet e mia.

Poezitë e tua të ftojnë t'u qasësh pa frikë gjithë ngjyrave të jetës, madje edhe atyre më të errëta, që mbartin aftësinë të të nxjerrin në një qoshkë të panjohur të vetes. A puqet kollaj njeriu me këtë guxim?

Jo, aspak. Është besoj gjëja më e vështirë. Madje, në përzgjedhjen e poezive, që i quaj të errëta, jam menduar shumë. Nuk doja të rëndoja lexuesin. Nga ana tjetër, pozitiviteti i falsifikuar në formë komerciale, nuk më përket. Jam më shumë për optimizimim e çdo situatë. Nëse nuk pranojmë anën tonë të errët, ta vëzhgojmë, ta duam, rrallë do të arrijmë të dalim në dritë. Shoqëria ku jetoj shkon në dy ekstreme: disa shfaqin vetëm sukses të bujshëm gati-gati në velje; të tjerë ankesë që çon në viktimizim të sëmurë. Mirëpo asnjëra nuk është reale, realiteti është se kemi fitore dhe dështime, dhe të gjitha këto nuk na ulin në të qenët njeri. Përkundrazi, kalimi i çdo faze, çdo ngjyre, na larton të jemi qenie më të mira, më të vetëdijshme, më të mësueshme. Të fitosh vetëdije do guxim!

Në blogun tuaj vihet re dëshira për të mbështetur shkrimtarë të rinj ose bashkëkohorë, njerëz që zgjedhin të dëgjojnë zërin e tyre të brendshëm përmes tëndit. A ka shpërblim ky mund? Cili është i duhuri?

Për sa u përket autorëve, për shembull atyre që ndryshe quhen instawriters, më pëlqen t'i mbështes me aq sa mundem. Përpiqem. Disa e çmojnë, e kuptojnë dëshirën time për të shpërndarë letërsi të freskët. Kur dëgjoj se dikush ka blerë një libër që ka parë në story, ka vizituar një galeri, ka filluar të lexojë poezi, ky është shpërblimi im. Do të më pëlqente të kishte më shumë ortakllëk, sigurisht do të ndihmonim njëri-tjetrin.

Sipas teje, kemi nevojë për një lloj qarkullimi të mirësisë prej të ngjashmëve tanë? Mbështetja e hapave të parë. Sa e kuptueshme mbetet kjo tek të brishtët e një arene sa konkurruese, aq edhe sfiduese dhe jo vetëm për të rinjtë që kanë pasion të shkruarit?

Patjetër që është e nevojshme mbështetja. Patjetër që duhet dikush pranë që të ndihmon, të këshillon. Disa kanë mundësinë të rrethohen nga këshilltarë të mirë, por jo të gjithë. "Të brishtët" shpesh nuk u përkasin familjeve elitare, mund të mos kenë përgatitje akademike, mund të mos jenë nga shtresa më e lakmuar shoqërore, shkrimet e tyre janë të destinuara të mbeten në tenxheren e Instagramit. Uroj që jo! Por askush nuk do të të lexojë nëse nuk ke tashmë një emër, dhe nëse nuk të lexon kush, këtë emër nuk do ta kesh kurrë. Është e nevojshme të ndihmohemi, të

Bisedë me Noa Nur, për librin e saj "Kurrë gri"

HAJDE FLASIM PËR NGJYRAT E NOAS

Bisedoi Marcela Tringaj

"Hajdeseflasim" është emri i këtij blogu tërësisht të veçantë, i krijuar në mënyrë instiktive, ndonëse me drojë, nga poetja e re Noa Nur. Ky blog nuk është vetëm një botë ngjyrash prej shpirtit, por një vokacion. Është si një mushkëri, i cili frymon vizionin, vëzhgimin, realitetin e poetes së re për të krijuar një ndërlidhje, së pari shpirtërore e më pas *network* mbështetës të vlerës njerëzore dhe artistike. Pikërisht aty dhe në rrjetet e saj sociale, Noa nuk resht kurrë së promovuari shkrimtarë të rinj, së mbështeturi artin dhe zejtarinë, e veçanërisht së përkëdheluri shpirtat e tejndjeshëm.

Dy vite më parë botoi librin e saj poetik "Kurrë Gri", që u prit mjaft mirë nga mirëdashësit. Dashuria me të cilën është përgatitur është e madhe, ndoshta sepse secili shkrim përmban një gjendje aq të fortë, sa dëshiron medoemos të përcillet dhe të udhëtojë. Fjalët duhet të shkojnë aty ku duhet, aty ku priten, aty ku vlej. Nuk ka marketing që ta thyejë këtë energji. Një libër mund ta blesh ose të ta dhurojnë, por duhet shumëçka tjetër që ta ndiesh. Është gërshetimi i shpirtave që thuret dhe tendoset në këtë planet, një lidhje e pashpjegueshme që vetëm mund të ndihet...

ndihmojmë njëri-tjetrin. Dëshira ime është të mbështes duke krijuar një komunitet mbështetës. Prandaj kam publikuar çdo hap në blog hapur. Kjo nuk vlen vetëm për shkrimin. Sikur ata që kanë websites, profile me influencë, të harxhonin vetëm Pak energji për t'i bërë share ndonjë artisti, kjo do të na bënte të ndiheshim më mirë!

Në leximin e poezive të tua, vërehet një humbje e vetes, ngucur ndonjëherë në trishtim apo edhe në një kuti shkrepseje. A mbetet poezia një urë nëpër të cilën kalon sa herë kërkon ta njohësh më mirë veten?

Po, trishtimin e kaloj me poezinë, por edhe gëzimin me eset, përrallat.

Shkrimi është hinka ku kalon shpirti im. I gjithi. Është bërë si shqisë e shtuar. Shoh, prek, nuhas, dëgjoj, ndiej ... shkruaj. Madje shkruan, shkruan me një emër që nuk të rrëfen identitetin edhe kur drita e hënës t'i rigjen shtresat e qelqta të brendisë. Në pozitën e unit lirik, ç'rehati të sjell dëshira për të mos zbuluar veten?

E adhuroj misterin. Krijon një lloj magjie, energjie të pakrahasueshme me egon e përkëdhelur. Më pëlqen të kem emër pene, ashtu sikur ishte zakon në lashtësi, ashtu sikur përdoret tani në videolujëra, një alterego fuqizuese. Nuk është mënyrë për t'u fshehur, por për të krijuar më shumë. Është

pjesë e imja, mbase më e thellë. Preferoj, në meritë, të ketë vëmendje krijimtaria dhe jo unë ... thjesht unë.

Nëse esenca jote mbetet plot lot, qeshje e poezi, si arrihet t'i krijohet vetes hapësirë për shpirtin, kohë për të krijuar esencën feminare e gëlltitur lotët?

Hapësirën e shpirtit e krijoj çdo ditë nga pak. Jo përherë ndodh të jetë në masën e duhur. Por shpirti, si çdo gjë, ushqehet. E bëj duke marrë kohë për veten, e cila nuk duhet të jetë luks, por domosdoshmëri njerëzore. Vihem në kontakt së pari me zërin tim të brendshëm, e pranoj dhe e dëgjoj. I jap vetes leje të jem vetja. Esenca e secilit është aty, vetëm pret të zbulohet, lirohet, përkëdhelet. Nuk kam formula, as nuk është gjithnjë e njëjta. Esenca feminare nuk është pjesë e femijërisë, por pikërisht pjesë e rritjes. Dhe i kushtoj kohë dhe vëmendje rritjes personale në çdo nivel.

Çka mbetet organike në një poezi në një kohë toksifikuese për krijimtarinë në përgjithësi?

Nuk arrij të flas në përgjithësi për këtë. Vetë besoj se krijimtaria ka qenë dhe mbetet gjithmonë nën trysni. Ka gjithnjë diçka

që mund ta pengojë. Kurrë nuk mund t'i kesh kushtet e përsosura. Madje, pa trysni, mbase krijimtaria do të ishte më e pak fuqishme. Mua toksifikimi më frymëzon, më shtyn të mbetem organike. Poezia, ajo që del nga brenda, pa sforcim, pa ndonjë paramendim, është organike pavarësisht kushteve a kohës. Për mua, për të bërë poezi duhen dy elemente kryesore: gjendja shpirtërore, pra kjo mund të diktohet e shpërthen në forma të papritura dhe në çdo mënyrë të mundshme. Tjetra është zgjedhja estetike që përfshin stilin e zgjedhur, fjalën e kërkuar, eksperimentimin dhe kjo vjen nga përthithja e intelektit, njohurive, nxënia, studimi, pra punë e mirëfilltë. Çka mbetet organike në poezi varet sa organik është vetë personi.

Krijimtaria jote vjen si një tablo e përjetimeve që gjendet brenda nesh për hir të së shkuarës, brezave, kulturës, traditës. Nga çfarë vjen forca e njeriut për ta zbuluar e për ta bërë më të jetueshëm kaosin kulturor që po jeton?

Është forca e pamposhtshme e jetës. Nëse dua një lule duhet ta mbjell e mos ta shkul, kaq. Kaosin e marr dhe e përdor për pleh në bahçemendimesh.

E dua të bukurën, po nuk e gjeta, e krijoj. Është gjithçka kam në dorë. Poezia që do të thotë krijim, më jep këtë mundësi, të krijoj, shndërroj, shpik, arratisem, apo të thellohem më shumë brenda meje.

Është koha të falënderosh. Është koha të jesh e ndershme me veten. Falëndero ngjyrat e errëta të shpirtit tënd. Ato skuta rebele, të humbura. Rrugicat qorre të mendimeve të pashpjegueshme. Falëndero ato ngjyra të tua rozë, që ke turp t'i ndash, por që kokëfortë përhapen pa dashje. Falëndero veten, për herë të parë në jetë. Pa frikë, pa turp, pa modesti. Kujtoja vetës këtë ndjenjë kur të biesh përsëri në duart e egërsisë së mërzitshme të ditëve të njëjta. Kujtoja vetes se mund të krijosh. Falëndero ngjyrat që "je" dhe janë vetëm të tuat. Mos ki frikë të dukesh egoiste, do ta mendojnë gjithsesi. Falëndero humorin sepse arrin të qeshësh fort kur gjithçka është kundër teje. Dje, i bërë vetes një dhuratë, plotësive ëndrrën e asaj vajze të thjeshtë dhe shumë të ndërlikuar. Kujtoja vetes se nuk je asgjë më shumë sot, sepse as dje nuk ishe më pak.

Një grusht poezish nga Noa

Larg

Larg rruga ime më ka çuar
Larg më mban nga toka ime.
Larg e kam nënën
Larg ëndrrat i kam dërguar.
Çdo lot e mërzia akoma më tej i shtyva
çdo dëshirë e ndjenjë në varkë kurbeti i nisa.
Larg meje e keqja,
po aq larg e mira,
pa rrënjë si pemë e shkullur.
Larg mbërrita, larg dua.
Larg shkoj, larg dua të kthehem.
Çdo vetmi e shoqëri larg më çon.
çdo letër e kujtim po prapë larg zemrën time dërgon.

Pa rrënjë

Pa rrënjë,
Shpirtshkullur,
zemra në udhë.
Rriten rrënjët fsheurazi...
I pret sëpata pa mëshirë.
Pa rrënjë dhe e thellë.
Sa dhembje duhet të kem?
Pa rrënjë e prap lulëzoj!
Sa fuqi duhet të kem?
Pa rrënjë e plot fryte!
A ka mundësi?

Ju lutem, në përgjërime, më jepni mbrashtrënjtë e mia?

Buzëqeshjet e trishtuara

Buzëqeshjet e trishtuara, janë ato më të çmuara. Më lër të mburrem unë i kam. Buzëqeshjet e trishtuara thyejnë ligjet, janë të atyre që rrokullisen larg tingujve të luftërave. Janë të atyre që magjepsin me sytë e përhumbur. Ah, kërcejnë zbathur mbi dhembje e zhgënjime. Nuk i numërojnë humbjet, dehen me dashuri këngësh. Buzëqeshjet e trishtuara ekzistojnë, janë të atyre që kuptojnë e nuk shpjegohen, e dinë të mbajnë ritmin. Ritmin e jetës sikur të ishte def. Ah, buzëqeshjet e hidhura, mbajnë dhembjen e botës shtrënguar ndër dhëmbë. Janë të atyre që shkelin të keqen në valle.

Kllapi

Zakonshëm, nata hyn në ditën e dikujt tjetër Çmendurisht, meridianët dashurohen, preken?

Deti gufon, qielli shqyhet, toka e mira hapet.

Trazueshëm, e patakueshmja çiket me cipën e zbehtë njerëzore. Valle e pafund si rotullimi i planetëve Tërbueshëm nën kllapi, nuk mbetet asnjë kujtim.

Gjashtëmbëdhjetë

Lule qershie ndrojtja skuq faqet loz me flokët buzëqesh në hije.

Lule pjeshke vallëzon vetëm thur ëndrra zemra e thjeshtë.

Lule qershie të rozta buzët të qelqta ndjenjat ti nuk e dije.

Lule pjeshke të thella sytë të ëmbla vitet sekretit heshtje.

Lule qershie gërshet i florinjët mollëza të arta të buta ijët.

Lule pjeshke e vogël dora zëri i dashur shpirt i brishtë.

Lule qershie, fustani i hollë e ngrite vetullën as ti s'e dije.

Lule pjeshke gjashtëmbëdhjetë, apo më shumë, jeta qeshte.

Lule qershie ti nuk e dije.

RECEPTIMI I VEPRËS SË FISHTËS DHE GJUHA E NJËSUAR LETRARE

nga Prof. Dr. Klara Kodra

Po e ndjek me dhimbje polemikën e ashpër që u zhvillua te "ExLibris" midis prof. Emil Lafes, ish pedagogut dhe kolegut tim të nderuar dhe Primo Shllakut, njërit nga studentët e mi më të mirë, rreth çështjes së plaksje së gjuhës dhe problematikave të poetit të shquar Gjergj Fishta dhe të moskuptuarit të tij nga brezi i ri i sotëm si edhe çështjes së gjuhës standarde të vendosur në vitin 1972.

Mendoj se në të dy artikujt që i kundërvihen njëri-tjetrit, nga një anë artikulli "Fishta dhe viti 1972" i Emil Lafes dhe nga ana tjetër, replika e Primo Shllakut "Kapërcimat e zotni Emil Lafes", e datës 27 gusht, ka çështje të cilat duhet të ndahen nga njëra-tjetra, çështja e mohimit të padrejtë për më tepër se gjysëm shekulli e veprës së Fishtës, çështja e plakjes së gjuhës dhe problematikave të tij që mund të shpjegonte mungesën e receptimit nga brezi i sotëm dhe çështja e vendosjes së gjuhës standarde në vitin 1972 që, sipas mendimit tim, s'ka të bëjë fare me dy çështjet e mësipërme.

Primo Shllaku e sheh vendosjen e kësaj gjuhe si një nga mënyrat e shumta për ta rrvuarë Poetin në kohën e diktaturës, pasojat e së cilës ndihen edhe sot.

Le të më falë Primo Shllaku, ish student i im i nderuar dhe i dashur, po unë nuk e kuptoj dot se në ç'mënyrë gjuha e njësuar letrare e 1972-ës ka mundur ta rrvuarë Fishtën tonë dhe këtu solidarizohem me prof. E. Lafen.

Kam qenë dhe jam e mendimit se nuk është patriotike që njësimi i gjuhës më 1972 në Kongresin e Drejtshkrimit të quhet si katastrofë dhe si krim.

Shumë-shumë ky Kongres me vendimet e tij mund të quhet si një zgjidhje e diskutueshme e çështjes së gjuhës së njësuar letrare.

Është e vërtetë se nuk u arrit një shkrim e dy dialekteve bazë dhe se gjuha standarde e sotme ka në bazë të vet toskërishten. Po gjuha zyrtare e përdorur në vitet 30-të kishte në bazë të vet gegërishten dhe me sa di unë, shkrimtarët toskë nuk u ngritën atëherë në protestë, madje as e hodhën fjalën sikur ishte vvarë gjuha e Naimit apo Lasgushit.

Pse kjo anshmëri ndaj njërit prej dialekteve bazë të gjuhës shqipe? A thua vetëm gegërishtja zotëron vlera gjuhësore të epërme? Po atëherë si mundën Lasgushi dhe Noli të arrinin një formë pothuajse të përsosur kur e ngritën toskërishten e tyre në gjuhë poetike? Si mundi Naimi mbi të njëjtën bazë të mbështeste poezinë e vet që hodhi themelet e romantizmit tonë të Rilindjes?

Nuk kam ndërmend të bie në një skajshmëri tjetër, duke e lartësuar toskërishten mbi gegërishten. Përkundrazi dëshëroj të kujtoj, siç kam bërë edhe në një artikull tjetër para disa viteve, që ka qenë pikërisht një poet i shquar i veriut, Ndre Mjeda që pohonte: "Geg e toskë, Malci, jallia/ janë një komb m'u da, s'duron/ Fund e majë një à Shqypnia/ Dhe një gjuhë të gjithë na bashkon" duke u ngritur mbi përçarjet krahinore.

Dua të kujtoj se dallimi midis dy dialekteve toskë dhe gegë, si dallimi midis dy binjakëve jo të njëjtë, s'është aq i madh sa të krijojë një mur të pakapërcyeshëm midis tyre; se të zgjedhësh njërin prej tyre në bazë të gjuhës standarde nuk do të thotë pashmangësisht ta vrasësh tjetrin (natyrisht as shkrimtarët që shkruajnë në njërin a tjetrin variant, siç është fjala për Fishtën).

Do të mund të kujtoja gjithashtu se ç'ndodhi historikisht në një shtet si Italia, dikur i copëzuar në disa shtete të vegjël që do të bashkohej politikisht relativisht vonë, po që e fitoi identitetin e vet përmes gjuhës disa shekuj më parë: kur u vendos dialekti i Firences në bazë të gjuhës letrare italiane, u flijuan shumë të folme të italishtes që ishin shumë më tepër të ndryshme midis tyre se sa toskërishtja dhe gegërishtja; megjithatë kjo gjuhë letrare u konsolidua prej shekujsh, ndërsa të folmet krahinore vazhduan të gjallonin dhe madje të shkruhen prej shkrimtarëve të ndryshëm, pa i penguar të arrinin famën. Edhe sot ka në Itali shkrimtarë që shkruajnë në të folmen e vendlindjes, madje edhe në siciliançen që ndryshon shumë më tepër nga toskanishtja e Firences se sa toskërishtja prej gegërishtes. (Mund të përmendim shkrimtarin e njohur sicilian Andrea Camilleri).

Në Itali dialekti i Firences u imponua në saje të gjenialitetit të një poeti të madh si Dante Aligieri.

Në Shqipëri çështja ndryshon: të dyja dialektet kanë arritur të shndërrohen në gjuhë poetike prej autorësh të shquar: Fishta, Mjeda, Migjeni, Koliqi, Camaj dhe mjaft të tjerë në gegërisht, Naimi, Çajupi, Lasgushi, Noli, Kadareja etj., në toskërisht. Kështu që nuk mund të zbatohet një kriter i tillë për të zgjedhur njërin dialekt në bazë të gjuhës letrare. Gjithashtu, secili prej këtyre dialekteve ka avantazhet e veta gjuhësore (ruajtja e paskajores në gegërisht, dukuri e rrallë; homogjeniteti relativisht më i madh i toskërishtes). Kështu që teorikisht secili prej tyre do të mund të zgjidhej për rolin e lartpërmendur.

Zgjedhja e një gjuhe standarde ishte domosdoshmëri. Se cili dialekt do të zgjidhej, ishte diçka relative, po fakti se gjuha standarde në këtë gjysëm shekulli u konsolidua provon se nuk ka qenë fjala për një zgjedhje në thelb të gabuar që do ta pengonte evolucionin e natyrshëm të gjuhës.

Duke mos qenë gjuhëtare, nuk pretendoj të depërtoj në shkaqet e zgjedhjes së 1972-ës, megjithatë jam e mendimit se kjo zgjedhje nuk ka pasur, siç pretendohet, arsye politike, po kryesisht arsye gjuhësore (bie fjala, karakteri më i njësuar i të folmeve toske që e përmenda më lart, ndofta edhe një lloj elasticiteti më i madh i toskërishtes).

Megjithatë kjo "fitore" e toskërishtes nuk u bë shkak për shtypje a më keq vrasje të gegërishtes.

Mund të verifikohet lehtë se shkrimtarët gegë, si para 1972-ës, ashtu edhe pas këtij viti e kanë përdorur pa pengesë dialektin e tyre në veprat e veta letrare (bie fjala, Lllazar Siliqi ose Kolë Jakova kanë vazhduar të shkruajnë në gegërisht).

Madje, gegërishtja u lejua edhe në përkthime. Një nga variantet më të goditura të "Zonjës Bovari" në shqip është shkruar në të folmen gegë. Po sjell ndërmend se ëndërra (e pamundur, ndonëse fisnike) e De Radës ishte krijimi i një gjuhe kombëtare në bazë të arbërishtes.

Ç'do të ndodhte vallë sikur (për absurditet!) kjo ëndërr të realizohej? Do të protestonin, do të revolttoheshin të dyja palët, gegë dhe toskë?

Do të doja të kujtoja gjithashtu se unë vetë, bijë toske nga babai im gjirokastrit, e kam mësuar gegërishten që fëmijë, duke lexuar veprat e ndaluara të Fishtës, që ruante fshehurazi mamaja në bibliotekën e vet dhe i pëlqejta të dyja dialektet, duke i shkrirë ato në dashurinë për gjuhën shqipe, një dhe të pandarë.

Mendoj se çështja e plakjes së gjuhës së Fishtës për të cilën flet studiuesi E.Lafe është e diskutueshme. Gjithashtu, kam rezerva për vjetërimin e tematikave (ndoshta i pjesshëm, po sigurisht jo i vjershave lirike të mrekullueshme filozofike ose patriotike).

Jam e vetëdijshme se gjuha e Poetit ka disa veçanësi krahinore që e vështirësojnë të kuptuarit e saj, aq më tepër pas një tetëdhjetëvjeçari nga ndarja e tij prej jetës; megjithatë jam e bindur se as patriotizmi i tij i zjarrit, as lirikat e tij të mrekullueshme ekzistenciale ("Nji lule vjeshtet", "Gurrave të Jordanit"), as forma e lartë e veprës së tij nuk janë plakur, ashtu si nuk janë plakur mesazhi i thellë pannjerëzor dhe forma e përsosur e "Komedisë hyjnore" nën veshjen arkaike të italishtes mesjetare.

Receptimi i Fishtës nga brezi i sotëm është një problem më vete; mendoj se tekstet e Poetit duhen shoqëruar me shënime dhe natyrisht të interpretohen drejt nga mësuesit dhe pedagogët, duke aktivizuar studentët në rolin e lexuesve bashkëveprues.

Mendoj se ka ende mundësira për një lexim të ri të krijimtarisë së Poetit dhe në këtë drejtim detyra të mëdha u takojnë kritikëve dhe studiuesve të letërsisë sot (të cilët, siç është thënë shumë herë, po jetojnë një krizë, po besojmë se s'kanë vdekur siç pretendojnë disa).

Mendoj se duhet të vlerësohen përpjekjet për një interpretim të ri të Fishtës nga ana e Aurel Plasarit, Blerina Sutës, Tonin Çobanit.

Do ta përfundoja shkrimin tim me pohimin se shkenca letrare i pranon, madje i kërkon debatet, po studiuesit duhet të respektojnë një lloj etike në këtë drejtim (të kujtojnë se sharja nuk është argument, edhe po të jesh i sigurt se mbron të vërtetën), gjithashtu duhen të përpiqen të shmangin anshmërinë dhe skajshmërinë dhe të përpiqen, jo për të afirmuar me çdo kusht tezën e vet, po për t'iu afruar së vërtetës objektive shkencore të bazuar mbi argumenta dhe fakte.

“Mund të duket e çuditëshme, por për romanet e Fran Camajt nuk mund të shkruhet me mjetet e letërsisë, pasi që ai, realisht në to shkroi historinë e malësisë përmes letërsisë”. I pajtuar përpjesëshëm me këtë qëmtim me të cilin e përmbyll parathënien e romanit “Bisedë me gjyshin imagjinar”, dr. Haxhi Shabani, u grisha t’i filloj shënimet e mia modeste për këtë libër të fundit të autorit Camaj, pikërisht me të. E vërteta është se romani në fjalë, sikurse edhe të tjera vepra të mëparshme të Fran Camajt janë rrëfim letrar ngjarjesh pikante të jetës në malësi; një gërshet i thurur me to e që në fund të thurjes del bukur i gjatë në kohë; një shekull e diç më shumë. Dy skajet e saj janë gripi spanjoll, i cili, siç njihet e dihet ka ngjarë në fillim shekullin e njëzetë, e konkretisht nis në vitin 1918 dhe për tri vite mori me vehte rreth 100 milion njerëz e mbyllet me covid 19, “murtajen” tjetër që ende kemi nëpër këmbë. Si frymë edhe do vite ma heret, qysh me 1913-ën, atëherë kur fuqitë e mëdha e lanë një pjesë të malësisë nën Malin e Zi. Këtë segment kohor të historisë, në të cilin ngërthehen e shtjellohen ngjarjet e romanit e përcakton në njëfarë mënyre edhe zgjedhja strukturore mbi të cilën autori e ka ndërtuar ngrehinën e vet; një strukturë që mbështetet mbi dialogun imagjinar të rrëfimitarit të kresë së vendit, Palit, me gjyshin e tij ardhur si prej mitesh, tashmë vetë në moshën e gjyshit, kohëjeta tokësore e të cilit përkon me këtë kalendar. Kjo shtjellje e lëndës historike të librit si ndërkallje fantazmagorike me gjyshin imagjinar, po kështu i vjen në ndihmë autorit për ta trajtuar lëndën jetësore, historike, si lëndë artistike, romane. Këtu më duket se tejkalohet ai filli ndarës midis një libri historik me fiction-in, çka dallon një libër historie nga një vepër të letërsisë artistike. Në këtë rast romani dhe, më duket se autori ia ka dalë. Përvoja e gjatë prej disa dekadash si gazetar e publicist, bashkëbiseda, intervista pra, si njëra prej zhandreve klasike të publicistikës me dhjetra e dhjetra njerëz të gjallë, të moshave e gjinive të ndryshme, ushtrues të zejeve e profesioneve të ndryshme me tema e orientime të ndryshme e ka joshur vetvetishëm autorin e romanit tek përzgjedhja e një strukture si kjo e librit të tij. Porse këtu, bashkëbiseda si në ajri nis e vijon ndërmjet një të gjalli të kësaj bote dhe një tjetri të botës së përtejme; ajo ndërlidh gjithashtu dy skaje kohësh të ndryshme siç është koha që ndan, të themi tre breza, tri gjenerata, kohëjeta ndërmjet nipit dhe gjyshit. Ndërsa rrjedha kryesore orientohet tek ajo çka fillon e ndodh dikund rreth viteve ‘60 - ‘70, atëherë kur për Malësinë fillon emigrimi masiv drejt perëndimit. Nëpërmjet pyetjeve jo të shkurta të gjyshit, vijnë masandej përgjigjet e gjata të Palit, e kështu ngërthehet shtjella e rrëfimit përmes të cilit marrin udhë linjat kryesore të romanit.

Edhe përzgjedhja e dy momenteve tragjike për njerëzimin krejt, po sigurisht edhe për malësorët siç janë dy pandemitë jetëmarrëse, që ndajnë ndërmjet një shekull shërben si shtrati ku pushojnë mirë ngjarjet e romanit, që anojnë më fort nga drama e tragjikja. Fran Camaj, ndryshe prej plot autorëve dhe librave të tjerë që janë shkruar për Malësinë e mënjanon patetikën e rrëfimit për të; ai ka preferuar që për lexuesin e tij të sjellë Malësinë reale me dhuntitë piktorike që i ka falë zoti e natyra, por edhe me rreziqet sistematike që e kanë kërcënuar pa dá atë. Qysh prej ndarjes e copëtimit të saj, ku vijon e s’ndalet drama e epërme e malësorëve. Camaj, me finesë e mjeshtri i “shmanget” hymnizimit të qëndresës së malësorëve, nuk ndalet veç te ajo, çka ka qenë me plot arsye subjekti i shumë e shumë veprave pararendëse historike e letrare, të autorëve malësorë po edhe të tjerëve autorë shqiptarë. Në romanin e tij, Camaj ndal më

Në romanin e Fran Camajt: “Biseda me gjyshin imagjinar”

RRËFIM LETRAR I MALËSISË SË PËRTEJME...

Nga Frano Kulli

tepër se te historia, te e përditëshmjia, jetesa, jeta e gjallë e malësorëve, bashkëkohësia e tyre, me virtytet e veset e njeriut (*homo sapiensit*) malësor. Virtytet e trashëguara po edhe veset e përfuara prej ashpërsisë që i ka diktuar e sotmja e tyre, në konceptin historik të saj, dominojnë krejt lëndën historiko-artistike të romanit. Fokusi i tij rrokullon gjysmëshekullin e fundit atje në malësi, qyshsekur, për rrethanat e diktua sa përdhunshëm aq edhe në mënyrë të stërholluar, nis e shfaqet plaga e rëndë e mërgimit.

E epërme për nga epiciteti është linja e dashurisë e lidhjes së pafat të “*njeriut me mjekërr të thinjur*”, Ilirit me Ajkunën, kushërinen e vet. Gjithë ajo çfarë ndodh me këtë lidhje krejt të pamëkat e të pafajshme, qysh prej zanafillës së saj e që rrokulliset si një tragjedi njerëzore e rregjistrave të lartë ndjesor, përcillet tek receptorët e lexuesit me të njëjtin rregjistrë që autori e ka parashkruar. Largimi i djemve e i familjeve prej dheut të tyre, e hallakatja nëpër botë e ka shprishë familjen malësore aq sa ka ndërhyr fatalisht në antropologjinë e njeriut malësor. Duke i imponuar atij zakone e

sjellja të reja të përshtatura me perëndimin e jetën e tij të vrullëshme, duke mënjeluar ndërkohë e lanë mbas dore kodet e bukura të jetesës së malësisë. Por edhe ndarë e individualizuar atë, duke e bërë njeriun malësor më “metalik”, më të ftohtë. Sindrom, që po shfaqet thajse njëlloj edhe në Shqipërinë e dy-tri dekadave të fundit... Kështu Pali “*vetmisë i frigohej më shumë se vdekjes*”, thotë diku ai. Deri këtu ishte shprishë pra jeta e malësorit sa ai i druhej vetmisë, një dukuri e shfaqje e paprovuar më parë, kur malësorët ishin mjaft më të lidhur, në të mira e në derte, sido vështirësive që vetë jeta në male paraqet. Sikurse linjë paralele e kësaj drame për të (Palin) është fakti i dhimbshëm se “*ai motrat as i kishte njohur...*” dhe kjo ka qenë plagë e randë fort që u shkaktua qyshse malësia u nda dysh me vijë kufitare ndërmjet dy shteteve.

Camaj nuk e idilizon as e idealizon malësorin; tek malësori i tij nuk shquan vetëm mirësia e bukuria fizike e shtatit e bukuria e shpirtit, dliresia e butësia e tij shembëlltyrë në botën shqiptare për femrën, por edhe qëndresa e fortë në mbrojtje të dheut të vet. “*Mielli asht dhezë (ndeze)*”,

thuhej në malësi, atëherë kur mielli ka ndejë për një kohë të gjatë në thes, ose petullat që qiteshin për natën e ditët e *T’lidhunave*, sikurse edhe në festat fetare katolike që luteshin e luten në malësi edhe sot e kësaj dite, shën Gjoni i Hotit, Zoja e Grudës, Sh’na Ndou me 13 qershor, gjithashtu etj. Virtytet dhe gjithçka është krijuar e lëmuar përmes tyre, traditat, doket e zakonet e lavdërueshme janë aty vetvetishëm. Por asesi si një perde për të mos tejkuqyrë tek e murrnja a e zeza e veseve, shumica të përfuara atje përtej oqeanit. Vrasjet e pa shkak, që vijnë si pasojë e jetës së çthurur të disa të rijve në mërgatë, mbledhur përreth tymnajës së një lokali ku përzihen konsumi pa masë e kriter i pijeve alkoolike e i drogës, ka qenë për vite me radhë e ligë shoqërore që e ka gërryer Malësinë dhe pikëllimi i autorit shpërfaqet i drejtëpërdrejtë dhe i pakompromis me ndërgjegjen e vet krijuese. Ai nuk ia fsheh vetvetes e as lexuesit të vet plagën e rëndë që ka mahis krejt malësinë. Sikurse nuk fsheh, gjithashtu ardhjen në ato fillime të djelmoshave me vetura të shtrenjta fort në Malësi nga Amerika e largët, shpesh herë të marruna “uha”, vetëm e vetëm për t’u dukë të pasun para malësorëve të këtushëm. Ani pse kjo do të thoshte vite pune të shpenzuara e jo vetëm kaq. Dami më i madh, që autori veçon e thekson asht përshtypja e rrejshme se emigrimi asht veç thasë me pare e bollek, që për të tjerë të rinj prej malësie ishte një joshje e njellje për atje. E kështu vargu për andej nuk ndalej e Malësia boshatisej. Ashtu siç e kishte dashtë dhe e donte, madje ishte investuar me të gjitha format e mjetet pushteti jugosllav atëhere. Ky është thelbi i krejt bisedës së Palit me gjyshin imagjinar, çka në të vërtetë është thelbi i mesazhit, që autori don t’ia kumtojë lexuesit të vet, kohës dhe njerëzve të vet.

- I shihja malsorët që punonin edhe punë që askurrë nuk do të pranonin t’i bënin në Malësi e mendoja: po të punonin këtu në vendlindje sikurse punojnë në Amerikë atua do të kishin pasë nevojë të shkonin varg atje?...më kujtohet një gjamatari i njohur në malësi - kujton Pali, mbas vizitës së parë atje - që në vajin për të vdekurin e përcillte me fjalë si këto: *ule kryqin(kurrizin) e puno, se Amerikë e ke kudo...*

Në malësi ekzistonte besimi se është mëkat të trazohen dallëndyshet ose t’u prishen çerdhet. Ata besonin se kjo ka lidhje me zojen e bekuar. dhe ky kumt i tij, në mënyrë të tërthortë është një thirrje shpirtit për bashkëvëllezërit malësorë, që në shumicë e prej shumë kohe janë nisë rrugëve të shtegtimit, të mos u fashitet prej shpirtit ndjesia e të rikthyerit në follenë e vet. ashtu siç është rituali instinktiv i dallëndysheve...

Për këto e të tjera arsye si këto romani “Bisedë me gjyshin imagjinar”, vjen si një libër i mirëpritur, kurse autori edhe kësaj here një misionar pasionant e i paepur i kauzës së jetshkimit të malësisë, ashtu siç ajo pulson në çdo ind të qenies së tij. E kanë thënë heret latinët “*scripta manent, verba volant*” - e shkruara mbetet, fjalët fluturojnë” dhe unë besoj se an Camaj këtë urti e ka e do ta ketë motivin e përhershëm të krijimtarisë së vet letrare e publicistike, në plotpërputhje me frymën e vet krijuese.

Në vend të hyrjes

Pasditen e vonë të 25 gusht të këtij viti, pushoi së rrahuri zemra e prof. Nasho Jorgaqit, një prej personaliteteve të kulturës dhe letrave shqipe, pedagogu i disa brezave studentësh, njeriut me një buzëqeshje të përhershme në tërë portretin e tij. Unë kam patur fatin të kem qënë një nga studentët e tij. E them këtë se brezi im, që ka mbaruar studimet në degën gjuhë-letërsi të Universitetit të Tiranës, ka patur pedagogë emra të mëdhenj të gjuhës dhe letërsisë, të cilët pavarësisht kufizimeve të kohës, me kulturën e gjerë dhe pasionin e tyre, na futën në rrugën e bukur të letërsisë. E mbaj mend që në rininë time studentore Prof. Nashon. i gjatë, simpatik, shumë komunikues me studentët, me vështrimin e butë e të qeshur e që dhe vinte e ikte në fakultet me biçikletë. Biçikleta u bë pjesë e tij deri në fund të jetës. Këtë shkrim, post mortum, në nderim të emrit dhe veprës së Prof. Nasho Jorgaqit e kam shkruar menjëherë, sapo u ktheva në shtëpi, i mbushur me emocione nga biseda me profesorin e nderuar. Ishte një pasdite maji me shi, kur në një kafene, jo larg pallatit ku ai banonte, takova profesorin. U ulëm përballë njeri-tjetrit në një kënd të këtij lokali, që ishte shumë pranë shtëpisë së shkrimtarit dhe mikut tim, të ndjerit Vath Koreshi. Në shtëpinë e Vath Koreshit kisha shkuar disa herë bashkë me Moikom Zeqon. E pra, në bisedën me profesor Nashon, herë-herë vështroja nga dera e lokalit dhe më dukej sikur do të vinte edhe i paharruari Vath Koreshi.

Duke botuar këtë shkrim në gazetën EXLIBRIS, faqet e së cilës kanë qënë të hapura edhe për krijimtarinë e Prof. Nasho Jorgaqit, i rikthehem bisedës me kolor të ndjerit tashmë, Nasho Jorgaqi.

I

Prof.Nasho Jorgaqi më mori në telefon në mesditën e 14 majit, të vitit 2014 dhe më tha, se më priste në orën pesë e gjysëm pasdite. Është një lokal në krye të rrugës "Vath Koreshi", shtoi ai. Atje do ta pijmë kafënë dhe bisedojmë. I thashë, se në orën e caktuar do të isha atje dhe kur mbylla telefonin kujtova, që vit e vite më parë, bashkë me Moikom Zeqon kam shkuar shpesh në shtëpinë e Vathit, që e kishte në atë rrugë, që tani mbanë emrin e tij. Pasdita e të martës ishte me qiell gri e shi dhe urbane i Unazës i tejmbushur që vazhdoi me të njëjtën ngarkesë deri te Shkolla e Baletit. Vështroja portrete njerëzish, që ngjisheshin me njeri tjetrin, në atë hapësirë ndoshta më të dendurat në botë. Dy zonja në moshë, të veshura bukur, mbanin shami në hundë dhe ankoreshin me zëra të mbytur për ajrin e rëndë në urban. Një student i zhytur në botën e rrjeteve sociale të celularit, dukej se jetonte në një realitet tjetër. Më tutje një vajzë e bukur, me kufje në vesh, as që do t'ja dijë së ç'ndodh rreth saj. Jashtë vazhdon të bjerë shi i qetë dhe Lana rrjedh e turbullt, ndërsa mbi dy shpatet e saj, rrapet dhe drurët e tjerë janë në kulmin e gjelbërimit. Prof. Nasho më merr prapë në telefon. I them se jam duke ardhur, se urbane ecën shumë ngadalë dhe është i tejmbushur. Pranë meje vazhdojnë të qëndrojnë në këmbë dhe me shami në hundë zonjat në moshë, që nuk e di se përse, sapo urbane ndalon, në kryqëzimin me Bulevardin e Madh, i heqin shamitë nga hunda dhe të hutuara vështrojnë përtej xhamave. Edhe pasagjerë të tjerë vështrojnë bulevardin, sikur kërkojnë të zbulojnë ndohnjë gjë në të.

Bulevardi duket i lodhur dhe më bëhet sikur dëgjoj zëra, që vijnë nga brendësia e tij. Dhe shiu bie e bie i qetë mbi trupin e dërmuar dhe pllakat gri në të zeza. Nuk më hiqej nga mendja pamjet e muzgut të vonë të shtunës që kaloi dhe egërsia që u derdh nga ky bulevard, mbi institucionet më të rëndësishme të shtetit shqiptar. Ka parë shumë ky bulevard, që nga viti kur përfundoi së ndërtoari, atëhere kur dukej një zgjatim i stërmadh e i çuditshëm, në trupin e brishtë të kryeqytetit e deri në muzgun e vonë të të shtunës dhe një natë më parë, kur ata që marshonin me çadra të zeza nën shiun e vrullshëm që binte, dukeshin si në një procesion funeral absurd me arkivol bosh. Vetëtimthi më kalojnë këto imazhe në ato 30 sekonda të ndalimit të urbanit në semafor. Dhe kur ndizet drita jeshile dhe urbane kalon ngadalë mbi trupin e lodhur të bulevardit, vështrimet e të gjithëve hidhen në krahun e djathtë nga ku dallohen Kryeministria akoma me plagë dhe më tutje godina tërë sharm e

in memoriam

NJË PASDITE ME SHI ME PROF. NASHO JORGAQIN

Nga Enver Kushi

Universitetit e pas tij Parku i madh i Tiranës. E marr prapë në telefon Prof. Nashon e i them, se jam afër stacionit të urbanit te Shkolla e Baletit, ndërsa ai më kujton edhe një herë lokalin në fillimrrugën "Vath Koreshi".

II

Epashë nga larg siluetën e tij të gjatë me pardesynë e të bardhë e nxitova të kaloj rrugën për ta takuar. Portreti i tij si gjithmonë i qeshur, veçanërisht sytë, rrezatojnë mirësi e fisnikëri. Kalojmë ngadalë rrugën e gjerë, duke shkëmbyer fjalët e zakonshme për shëndetin, shiun e kësaj pranverë të qullur, si dhe kënaqësinë që e takoj. Lokali është i qetë dhe kamarieri i ri e i sjellshëm, na pret me buzëqeshje, duke na shoqëruar në një tavolinë bosh. Sapo ulemi, profesori nxjerr nga një dosje "Zonjën nga Parga", novelën time të sapopërfunduar së shkruari dhe në dorë mbanë një letër të vogël, ku dalloj shkrimin i tij të vogël, ku ka shënuar mendimet dhe sugjerimet, që do të më bëjë. Ai më tha, se novela ka shumë dritë e diell nga brigjet çame, por edhe shumë dhimbje nga tragjedia e Çamërisë. Edhe mesazhet e novelës janë të kohës. Ti Enver në këtë novelë thyen tabutë, duke sjellë një anë tjetër të marrëdhënieve njerëzore, midis popullsisë çame dhe asaj greke. Më ka bërë përshtypje, jo vetëm dialekti i çamërishtes që tingëllon bukur, por edhe greqishtja, që e vë në gojën e personazheve, shton profesori.

Herë herë e ndërpres, duke i folur për vitet 1944-1945 dhe veçmas për Pargën, ku zhvillohen ngjarjet e novelës sime, apo për fatin tragjik të një popullsie të tërë të masakruar nga bandat zerviste. Zonja nga Parga është njera nga vajzat çame, e përdhunuar barbarisht nga këta banditë, traumën e së cilës e përshkruaj në rrëfimin tim.

Biseda me profesor Nashon zhvendoset në kohëra dhe hapësira të tjera gjeografike, larg shumë larg nga vendi ku pimë kafë, ku ndoshta nuk bien shira dhe dielli është harkuar drejt perëndimit të detit Jon e Parga merr një dritë tjetër dhe duket më e bukur. Ai më dëgjon me vëmendje, tekta unë i flas për fatin e familjes time, në vjeshtën dhe dimrin e vitit 1944-1945, Marrëveshjen e Varkizës të shkurtit 1945, çarmatosjen dhe dramën e partizanëve grekë, rënien e Epirit në duart e EAM-it dhe rikthimin e shumë familjeve çame, në fillimvitin 1945, midis tyre edhe të familjes time. Mbaj mend, që babai im, në rrëfimet e tij, tregonte se kur ishin rikthyer në Spatar, kishte parë në oborret e shtëpive dhe kopshte, kufoma të tretura e të pavarrosura, masakruar në shtator 1944 e që ishin të afërm, ose bashkëfshatarë të tij. Profesori më pyet për fshatin Spatar e unë i them, që është pranë qytetit të Filatit e se në vitet e Luftës Antifashiste ka qënë bazë

e rëndësishme e partizanëve çamë e grekë, se xhaxhai, Selman Kushi, ka qënë kryetar i Këshillit Antifashist dhe korrier mes shtabeve partizane, këtej e andej kufirit, se ai ra duke luftuar me armë në dorë, në fillimarsin e vitit 1945 dhe se xhaxhai tjetër, Beqo Izet Kushi, ka qënë kryetar i parë i shoqërisë "Çamëria" në Amerikë, themeluar në fund të vitit 1918.

Biseda natyrshëm shkon te një emër tjetër i nderuar nga Spatari, Sami Murati, antifashist i orëve të para dhe komisar i çetës "Çamëria". Prof. Nasho thotë se ka punuar me Samiun në Shtëpinë Botuese dhe ruan kujtimet më të mira për të. Përfundoi tragjikisht, thotë ai i akuzuar me grupin e Teme Sejkos. Edhe vëllai i tij, shton profesori ka marrë pjesë në Luftën e Spanjës. Zihniu, them unë. Shkoi në Spanjë dhe nuk u kthye që andej më. Duhet shkruar për ta, thotë profesori, që të njihet opinioni me këta personalitete të historisë. Biseda kalon pastaj te Dinastia Dino, që nga Abedin Pashë Dino, i biri i tij Rasih Dino, i dërguari i Ismail Qemalit, në Konferencën e Londrës të vitit 1913. Pasardhësit e Rasih Dinos, si Ali Dino, Arif Dino, Abedin Dino (i ri), Lejla Dino. Secili prej tyre është në vetvete personalitet në fusha të tilla, si të letërsisë, pikturës, kinematografisë etj. shtoj unë. Diçka kam lexuar, shton profesori nga një libër i Luan Ramës dhe pyet se Luani është nip i Heroit të Popullit, Ali Demi. Po, po them unë.

Duhet të bëni më shumë ju intelektualët çamë për botimin e plotë të veprave të Qamil Buxhelit, thotë pastaj profesori. Jo thjesht se është nga krahina e Çamërisë, por Qamil Buxheli është një nga penat e mëdha të letrave shqipe. Për këtë kam folur edhe me Bashkim Kuçukun. Me Qamil Buxhelin kam patur shumë miqësi, shton profesori. Unë jua kam dhënë librin me dokumente "Kongresi Antifashist Çam", përgatitur nga Hektor Sejko dhe me siguri e keni vënë re, se Qamil Buxheli, është një nga pjesëmarrësit aktiv në këtë kongres, them unë, duke rrufisur çajin, që është ftohur. Mbi tavolinë është novela time e pabotuar "Zonja nga Parga", e cila na ka çuar në viset e të parëve të mi dhe profesor Nasho Jorgaqi, thotë se krahas tragjedisë, krahina e Çamërisë ka dhe një histori të madhe dhe thesare kulturore.

III

Në këtë lokal të vogël, në krye të rrugës që mban emrin e nderuar të letrave shqipe, Vath Koreshi, përballë profesor Nasho Jorgaqit, koha ka dimension tjetër. Dhe nuk e di se përse më kujtohet një ese e shkëlqyer e Borhesit për kohën, ndërsa profesori më dhuron librin, "Nasho Jorgaqi. Antologji Bibliografike 1946-2001", botuar me rastin e 70 vjetorit të lindjes së tij. Ai më thotë të afrohem dhe nis të tregojë fotot e shumta, që mbyllin librin. Këta janë

brezat Jorgaqi: Gavriili, Santo, Thanasi, Nasho. Me prindërit dhe vëllezërit, Kujtimin dhe Aleksandrin, foto e vitit 1938. Po Fredi, pyes unë për vëllain e vogël që e njoh. Ai ka lindur shumë vite më vonë, thotë profesori. Një grup të rinjsh e mes tyre Elena Kadare. Viti 1942. Tre vite më pas, ku ka dalë si pionier me veshje partizane. Me shokët e konviktit të Shkodrës në vitin 1951. Studentët e letërsisë bashkë me albanologun gjerman Prof. Lamberc, Prof. A. Xhuvani e Prof. M.Domi në vitin 1954. Vite të tjera dhe kohëra të tjera. Me Ismail Kadarenë dhe Minella Totonin në vitin 1962. Pastaj një foto e bukur e profesorit në vitet e rinisë. Në Jaltë para monumentit të Çehovit, më 1959. Në Sofje në vitin 1963, me shkrimtarët e Ballkanit. Me Dhimitër Shuteriqin. Me Jakov Xoxën. Një foto tjetër me Lasgush Poradecin, ku Prof. Nasho është në moshën 30 vjeçare. Luan Dibra. Midis miqve akademikë, Aleks Buda, K.Popa, Mahir Domi, Androkli Kostallari. Në një rrugëtim për te arbëreshët bashkë me Dritëro Agollin e Gjovalin Shkurtaç. Ndalem më gjatë te fotoja e vitit 1988, ku profesori është pranë bustit të Zef Serembes, në Strigarë. Kam qënë edhe unë këtu, i them. Mbaj mend, që tekta ngjitja shkallët e shtëpisë së një prej poetëve, ku dhimbjet njerëzore janë aq të prekshme, sa dhe ato kombëtare, thojta me zë vargun: Arbëria matanë detit na kujton.

Vazhdoj të rrugëtoj nëpërmjet fotove bashkë me profesorin, në hapësira të tjera gjeografike. Ja ku ka dalë me pasardhësit e Fan Nolit, nipin, mbesën dhe të bijën e saj. Prapë me pasardhësit e Nolit: Me stërnipin dhe stërmbesën në Greqi. Te varri i Nolit në Boston dhe një foto tjetër e bukur me shqiptarët e Amerikës. Sa kujtim i bukur, them kur shoh profesorin në shtëpinë e Dostojevskit, në San Petërburg, në vitin 1997. Romanin e tij "Shënime nga shtëpia e vdekjes" ma ka dhënë për ta lexuar Moikom Zeqo, para viteve '90. Jam tronditur atëhere nga ky roman dhe e kam lexuar brenda natës. Ishte një botim i Kosovës, sepse atëhere në Shqipëri ishte i ndaluar botimi i veprave të këtij shkrimtari...

E marr librin në duart e mia dhe nis ta shfletoj dhe është një botë e tërë botimesh, që mbajnë emrin e Nasho Jorgaqit dhe me të drejtë Prof. Dr. Ymer Çiraku shkruan: "Një libër si ky, që po i paraqitet lexuesit mbart një peshë të rëndë: peshën e një krijimtarie të gjerë e të vyer në pothuaj gjysëm shekulli, peshën e një gjykimi kritik mbi të. Pra, janë pranë e pranë puna dhe vlerësimi për të. Është vërtet bukur kur puna e kryer çmohet nga koha".

Këtë peshë ka ky libër. Këtë peshë kanë fjalët dhe mendimet e tij, them me vehte, tekta ndjek rrëfimet e tij, në këtë pasdite me shi të Tiranës. Është fat, që në këtë kohë me shira, por edhe kohë turbullire, zhurme mediatike e marshimesh natën me çadra të zeza, nën shiun dhe bubullimat gjëmuese të qiellit të Tiranës, të kesh përballë Nasho Jorgaqin dhe të dëgjosh fjalën e mënçur të një prej intelektualëve punëshumë. Të largohesh nga koha absurde e politikës dhe politikanëve delirantë, zëçjerrës e zjarrvënës. Të rrugëtosh në një botë tjetër, në atë të bukurën e sublimen, që përbën shtyllën kurrizore të shqiptarëve, siç është kultura, letërsia dhe kujtesa e tyre. Të kthehesh e të rikthehesh në kohëra dhe të flasësh me personalitetet e këtij populli, që kanë ndriçuar në shekuj këtë vënd. Prof. Nasho Jorgaqi atë pasdite me shi i bëri të prekshme ato, duke më rikthyer shpirtërat e bukur njerëzorë, të vdekur e të gjallë, për të cilat kemi kaq shumë nevojë, në këto kohëra gri, shumë gri, që na shqetësojnë bashkë me shirat, që kanë javë që s'pushojnë.

Dalim jashtë dhe shoh orën. Kanë kaluar mbi dy orë e gjysëm si pa u ndier, duke biseduar dhe dëgjuar prof. Nasho Jorgaqin, në lokalin që ndodhet në krye të rrugës "Vath Koreshi", në këtë pasdite të vonë me shi të qetë, që bie mbi kryeqytetin shqiptar. Ndahem me profesorin dhe ndjek siluetën e tij, që ecën ngadalë drejt shtëpisë ku banon, ku me siguri do të futet në studion ku punon dhe do të jetojë me shpirtërat e vdektarëve të mëdhenj të kulturës, historisë e letrave shqipe. E unë eci në këmbë buzë Lanës në këtë muzg tiranas dhe nën këtë qiell, "si tru idioti", siç ka shkruar dikur Ismail Kadareja...

Ti gjithnjë më falje

Ti gjithnjë më prisje nëna ime
përgjoje trokitjet e orës së vonë
mbaje vesh erën, shiun dhe hapat e mia,
mërmërisje këngë të vjetra
dhe ndiqje hënën që shkonte në pritjen e
gjatë
mesnatën që vinte dhe të ulte qepallat
me një dorë shenjti,
ti dremisje kushedi në ç'ëndërr
buzëqeshje në gjumë, si fëmijë,
muret e tua ishin plot mirazhe
e të nesërmen të thoja se do vij më herët
e përsëri ikja me kuajt e mi,
harrohesha në bujtinat e largëta
rrugëve të bohemisë,
në kopshte dashurie e përgjërimesh,
e ti prisje, prisje nën tymin e duhanit
ku mjegullat e kohës të rëndonin aq
shumë,
im bir është si lumi, thojë ti,
lumenjtë shkojnë dhe nuk dinë të kthehen,
im bir është si deti që pret diellin të shuhet
në të,
është erë që do të përqafojë skajet e botës,
dhe bryma binte,
ti shkoje nëpër brymë në kërkimin tim,
shkelje në udhë të panjohura,
kishe frikë nga nata e gjatë,
e zeza ku shuheshin yjet e gjithësisë,
pastaj lozje e qeshje me fëmijërinë time,
me pjellën e ngjizur nga dashuria e gjaku,
por të nesërmen ti më falje përsëri,
më puthje në gushë si të merrje frymë,
më merrje erë dhe përqafoje lumturinë,
e unë lozja me ty
krehja flokët e tu të thinjur që shndrisnin
si argjendi,
të bëja të bukur dashuri e dhimbur,
ati im nuk ishte më,
merrja gishtërinjtë e tu ti puthja
dhe ti qeshje, qeshje,
ati yt nuk m'i ka puthur kështu, thojë ti
dhe zemra tënde hapej,
gjaku të vërshonte si në ditët e rinisë,
një det hapej brenda teje,
puthja plagët brenda teje
një fushë e pamatë lulëkuqesh,
por shpejt unë ikja përsëri,
përsëri mirazhe në muret e tua
shihje veten lehonë në ditë janari
tek nxitoje të festoje, ti nëna ime
dhe për natën e vonët përsëri më falje,
gjersa hëna ra dhe humbi në sytë e tu.
Tani ti s'je më e bukura ime
tani gjithë psalmet e botës i këndoj për ty
për mallin e madh që kockat ti djeg.
qumështin e bardhë që kam ende në buzë.

Ad aeternam¹ Mozart...

Mbrëmë vonë dëgjoja Mozart,
fon Karajan dirizhonte me duart e tij të
brishta,
me gishtërinj prekte gojën e tij të hapur
sikur andej do të dilte vetë fryma e Mozart,
Requiem në Ré minor,
kjo meshë e madhe e botës në zi
me kaq qiej të përmbysur dhe diej të
verbuar
meshë në oboje, violina, flaut, zëra
njerëzorë e trombone,
requiem që ngrihet nga rrënojat dhe erërat
që shfryjnë
nga kisha dhe jetë të rrënuara,
këndoni ju të vdekur,
ngrihuni e ngjituni në skenë
si Mozart kur vdiq në atë natë dëbore
dhjetori të acartë,
«Agnus Dei, qui tollis peccata mundi -
donna eis requiem!»*
E unë dëgjoj e zhytem në detin e atij
requiem-i të pafund,
pi requiem, dehem e mbytem në requiem
dhe qindra zëra ngrihen lart në një korr
gjigand

1 Përfjetësisht.

COSE ANIMATE

Poezi nga Luan Rama

që ngjan se një flaut magjik zhvendos vetë
botën,
atëherë zhytem poshtë gjithnjë e më
shumë
dhe bie si një Titanik,
si një gjemi e mbytur
pa e gjetur të shtrenjtin Mozart,
tretur në meloditë më të bukura të botës...

“Cose animate”

Janë fruta në ngjyra
fiq të pjekur nëpër shportat e mureve të
Pompeit
që hiri i zjarrtë nuk arriti ti shuajë,
ftonj e limona të Zurbaran në muzeun El
Prado,
mollë të ëmbla të Cezanne,
dardhë në kavaletin e Chardin,
pjeskë në tavolinën bujare të artit të
Manet,
Bakusi i vogël i Caravage shuan etjen
me një vesh rrush që vezullon,
i eturi i përjetshëm vdekur me buzë të
thara
nën diellin përvëlues të Porto Ercole
Çdashuri fruti e arti
të rikrijosh mrekullinë e natyrës
duhet të jesh i uritur apo i dehur si
Baudelaire.
Gjithë këto fruta në banketin e shekujve
“cose naturali” - shkruante Vasari
“cose inanimate” - shtonte Diderot
“stille-life”, “një jetë në heshtje e
palëvizshmëri”
thonin dikur flamandët e banketeve
frutore
e megjithatë, po tu afroresh
gjithçka gjallon nën ato forma magjiplote
shegët hapen në ekstazë e kullojnë
e ti endesh në frutikulturën e artistëve të
botës
dehur nga aromat e tyre dhe lëngun e
jetës,
jo, nuk janë “cose inanimate”...

Gjinjtë e natës pa hënë²

“Do doja një portret”, - tha vajza
ndërsa mjeshtri plak qeshi lehtë:
“Këtu nuk ka shkelur asnjë model...
nuk i dua modelet”,
mirësia e tij i mbylli sytë
trarët përgjonin

2 Një ngjarje që më tregoi Omeri rreth tablosë së tij.

kavaleti përgjumej në heshtje, dehur nga
tereentina,
jelekët e nderur të Kërçovës papritur
lëvizën
kur ndodhi mrekullia,
vajza ngriti tishërtin dhe lozonjare shkoi,
dy gjinj të bardhë rrinin ende pezull
në ajrin e freskët të pranverës
fruta të ëmbël
aromë qumështi
natë pa hënë
dhe gjinj të që nuk shkonin
ngjizur në gjumin e shprishur të mjeshtrit,
nderur në ëndërr
kullonin,
vendosur nga një dorë ëngjëlli
ku tubat e bojës « Rembrandt » prisnin
agun.
Një dritë « Wermeer »-i e pushtoi atelierin
dhe spatula rrëmbëu bojën në çast
një gj. një tjetër,
dy sy të habisë
dhe mjeshtri që mërmëriste kushedi
ç'këngë
kushedi çdashuri,
për gjinj të e natës pa hënë...

Korba dhe fushë me grurë

“Van Gogh, ky organist i natyrës dhe i
qiellit!” Antonin Artaud

Kjo tablo në Auvers-sur-Oise
është më shumë se një pikturë vaji
një organist luan me natyrën dhe qiellin,
si një Bah i plagosur në prag të vdekjes,
mbi telajo,
Van Gogh pikturon braktisjen e botës
dëshpërimin e artistit që nuk jeton dot me
artin e tij
e megjithatë ai rivjen në këtë fushë të luajë
sërish
mbi organon gjigande të natyrës
përhumbur në të zezë, okër dhe indigo,
ngjyen në paletë e këndon në heshtjen e
thellë
veç psalme gruri,
liturgji furtunash që afrojnë,
grunajat hepohen nën dorën e tij
në penelin që nxiton dhe shtyn duhitë
njëlloj si dashuritë e pamundura të tij,
papritur korbat krokasin dhe marrin
arratinë
për të braktisur këtë telajo që ndjell veç zi.
Me veshin e prerë,
as gjallë e as vdekur,

ky organist pikturon në trallisje,
stuhia i ngrihet në shpirt,
cimbalet rrahin fort një « Dies irae
anime »³
për dhimbjen e madhe
dhe pështjellimet e kësaj bote.

Musica para despertar... Muzikë për t'u zgjuar!

E prekur nga alzajmeri, duke dëgjuar
muzikë, ylli i baletit të New York-ut, nisi
papritur të kërcejë.

Ulur në karrige
Martha Gonzales i kishte sytë e humbur
s'dihet në ç'natë, nuk dihet në cilën botë,
trupi i balerinës dridhej lehtë
si një pemë e xhveshur në vetminë e
pafund,
i kishte harruar të gjitha,
premierat, çmimet, festat, turnetë,
duartrokitjet dhe lulet që i hidheshin
pafund,
ditën e martesës dhe përgjërimit e ëmbla
të dashurisë,
nuk dinte në ç'stinë dhe cilin shekull
jetonte
përhumbur gjithnjë në perandorinë e
grisë,
por një natë ndodhi habia
në mbrëmje Çajkovski plak trokiti
papritur,
dëgjohej muzika e Liqenit të Mjellmave,
s'dihet cili zë i foli, por Martha lëvizi,
ylli i baletit të New Yourk-ut u rishfaq
sërish
nga një dorë ëngjëlli,
dehur në ajër në altarin e shenjtë të artit,
një Mjellmë kërcente përsëri për princin e
dashuruar,
ishte trupi që fliste,
krahë elokuentë që të kujtonin
përrallën e bukur të dashurisë,
vetëm trupi nuk mund të harronte...

Ti, psalmi im i shenjtë

Kishe kaq kohë që kërkoje një kishë
një kambanore për të lajmëruar dashurinë
ndërsa unë kërkoja një psalm të vetëm
kënduar në kantikat e vjetra të Solomonit
të vdekur
por të gjitha psallmet ishin thënë
në shkulumën dhe trishtin e mijra vjetëve
gojë më gojë
shtrat më shtrat
frymë më frymë
në sinagoga e kisha të rrënuara
që nuk janë më.
Atëherë kërkova psalmën time
të përhumbur, të përunjur, të hirtën
psallmin e buzëve që zgjojnë të vdekurit
dhe agun
që mbushin krahërorët e vegjël të zogjve
dhe shtëpive
psallmin me hapin e lehtë të barit
me sytë e të gjelbërtës,
me lëngun e shegës së hapur bashkë
psallmin për një kishë të ngritur në natyrë
ku veç një altar guri ka
a muranë kultit të harruar
ku murgjit kanë lënë një milionë fjalë e
lutje
aty nën kubënë qiellore
me zotër e hyjni të dashuruar.
Ti kërkoje një kishë
unë gjeta psallmin e purpurt
në palimpsestin e të gjitha kohrave
Laudamus shpirtit që ka nderur duart
dhe më mban me frymën e vet
sot është dita e lëvdur
plot harqe të Mozart
oboe dhe violiçelë
që e ngrejnë lart botën dhe trupat tanë
lëvdur, psalmi im i shenjtë!

3 « Zemërimi i Zotit në Darkën e fundit »

1.

Burimi është serioz dhe më jep një blajm të çuditshëm. Në një fshat në rrethinë të qytetit B. jetuakan dy vëllezër 127-vjeçarë. Deri sot bota s'ka gjetur dëshmi të besueshme për dikë, që ka kapur këtë moshë. Burri më jetëgjatë, që dihet deri sot, është japonezi Kazimihō Kamacu. Vetëm njëqind e katërbëdhjetë vjeç e nëntë muaj. Merr Goglën e nisu. Gogla çan, i njeh udhët e malit.

Ja, për këtë të thirra, tha kryeredaktori.

I trashë, afër një kuintal e gjysmë, Gogla e sfidon nofkën përkëdhelëse mbetur nga foshnjëria. Dhe kur mendon sa i shkurtë është: një metër e gjashtëdhjetë e pesë, me gjithë këpucë! Për çdo centimetër gjatësi, një kile peshë, s'është ndonjë gjë e madhe, thotë. Ndodh që ndal veturën në mes të rrugës, shtrihet në kokërr të shpinës e zhgërryhet në pluhur si këriç. Nuk luaj vendit pa më prurë bukë, pikë. Vdiqa. Vapën e ka tmerr. Në redaksi thuhet se verës rri në shtëpi me fustan si arabët. Të brendshme nuk duron dhe fle drejtpërdrejt në pllaka.

2.

Udhën e një dite e mbyllim përballë një vile të re. E bardhë, në shpatull të bjeshkës. Në derë përvijohet një burrë i gjatë, me setër kadifeje krahëve, urdhëroni. Mustaqet e prera shkurt e kallëzojnë më të ri. Ndërsa hurbim kafet, Gogla e pyet a ke kënd më të moshuar në shtëpi.

- Kam dy djem, m'i ka falë Zoti.

Presim ku po don me dalë.

- Sa vjeç janë?

- I kanë do vjet, i kanë. I pari është sa im atë. I dyti pak më i madh.

Nga dritarja duket oborri me lule nën pjergull, gurra me gurë të gdhendur. Një gjel i groshëm matet me pi ujë, por ndërron mendje. Lëshon një ko-ko-ko, duke shpupurisur krahët.

- Nuk po e kuptoj, thotë Gogla, me një dritëz ironie në sy. Qysh mund të jetë djali sa gjyshi i vet?

Gogla merr përsipër rolin e reporterit. Në redaksi thonë kështu bën kur shoqëron gazetarë të rinj, *kokëgjelbër*. Unë kam ardhur punë në gazetë kur ju pinit cicë.

- Këta vjet djemtë kanë bërë sa në tre breza, thotë burri. Kanë vënë në punë plangun që morëm prapë. Dritë në drite, shpirti u del. Por jetojmë mirë. Një nip dhe një mbesë po shkollohen në Zvicër.

Malsorët flasin me rrotulla. Moshë e djemve paska qenë metaforë.

- A ka burra të tjerë të moçëm në katund?

- Janë dy vëllezër. Për gjynah të Zotit.

- Të moçëm sa djemtë e tu?

- Moshë e tyre është tjetër gjë. Është me libër kishe.

- Sa vjeç janë?

- Njëri 127 e do muaj, tjetri 127 pa do muaj.

Mendohet një grimë.

- Edhe 27 secili, mund të thuash.

Prapë me rrotulla.

Kallëzon rruginën përmjedis do gurëve të zinj, e shikoni? Ecni deri ku të

mbyllet shtegu. Përballë është shtëpia. Mos u vononi, për darkë ju pres këtu. Vijnë edhe djemtë.

3.

Rugën përmjedis gurëve të zinj Re kanë kapluar ferrat. Dëgjo si gëzhatin gjarpërinjtë, thotë Gogla, i prerë në fytyrë. Do të ketë edhe breshka, më ka pasë mësuar një italian si theren breshkat. Ke parë ndonjë ëndërr mbrëmë, Gogël. Ku ke ndenjtur me italianë asokohe, ti?

Rrugën e mbyll një mur i nxirë. Tufë bari nëpër të çarat e tij. Një derë druri e kalbur thotë ndal. Hitha të çakërdisura mbërrinjë deri te doreza e ndryshkur.

Thirrjes o i zoti i shpisë!, nuk i përgjigjet kush. Shtëpi fantazmash? Prit kur të shfaqen shajnitë. Do të dalin prej birave të murit, në trajtë tymi fjolla-fjolla. E shtyjmë derën butë, mos me na ngelë në dorë. Çelet me gërvimë. Errësirë e trashë, erë dheu të lagët e myku. Një mori fluturash na përplasen në fytyrë. Ngjajnë me fluturat e natës, që lëshohen drejt llampës verbëtazi.

- Kush është?

Zëri del prej grykës së një pusi.

- Po na hyjnë fluturat në sy.

- Ç'e zezëditë ju pruri?

Sytë mësohen me terrin, fillojmë me dallue diçka. Rreth një quku me hi janë ulur dy lëkurë të thata, në trajtë njerëzish kuk, gërmuq.

- Mirëmbërma.

- Zimbrëma.

- Mirëvdekja.

O Zot, ç'përgjigje! Rrëqethem.

- A pranoni miq?

- Dëshirojmë vetëm një.

- Jemi dy.

- Presim tjetërkënd. Qe njëqind vjet nuk po vjen.

- ...

- Mos je Xhebraili?

Gogla mallkon nëpër dhëmbë. Rreket me i largue fluturat. Ato turren si bletët, që egërsohen kur i nguc. I varen në vetulla e në qerpikë. Vetëtimthi përfytyroj Goglën tjetër, atë të zhegut të verës, me fustan deri në fund të këmbëve si arabët dhe pa të brendshme, fluturat i depërtojnë gjithkrah. Në një rrethanë tjetër do të isha shkokuar në gaz.

- Jo. Nuk jam Xhebraili.

- Hm.

- Ndoshta ju bezdisim?

- As na bezdisni, as na gëzoni.

- Të fortë mbaheni.

- Kush më ligsht se ne nuk është mbi dhë.

- Sa vjeç jeni?

- Unë 127 vjet e gjashtë muaj.

- Unë 127 pa gjashtë muaj.

- Si nuk qenkeni të fortë! Do të bëheni sa rrap i Jutbinës. Treqind vjeç.

Njeri:

- Ku me e gjetë me qenë rrap. Kish me më vra reja një ditë e kisha me u kallë flakë.

Tjetri:

- Kish me më rrëzue bora një ditë e kisha me u kalbë në dhë.

Nëpër muret e plasaritura lëvizin hardhuca. Qosheve hije të varura, si vargje qepësh. Lakuriqë?

- Faleminderit që na pritët. Na jepni leje me u largue?

- Ne jemi vetë pa leje në këtë botë.

- Mund të ndez një dritë?, thotë Gogla.

- U çmende, do me na i djegë gjinden?!, hidhen të dy përnjëherësh.

Gogla më bie me bërryl. Ia mbathim, sa s'kemi ngordhë këtu. Janë të shkalluar fare.

I madhi e dëgjon. Ai që është 127 vjeç e gjashtë muaj.

- Dikur kemi qenë të çmendur. Sot jo. Goglën e mbërthen një kollë e thatë.

- Ph, drej!, më hyri një flutur në gojë. Një mizë e gjallë në gojë lajmëron zi.

- Nuk janë miza. Dhe mos e përmend atë që qoftë tretë. E ndjell.

- Të ndezim një dritë në oborr të paktën. I ngreh drita e dalin.

- Nuk dalin. Nuk janë si fluturat e tjera.

- Çka janë, në mos qofshin si fluturat e tjera?

- Janë të vdekurit tanë!

Kërr-kërr, eshtrat. Gogla zverdhet.

- Kanë ardhë me na marrë, nuk na marrin dot. Dhe nuk na lënë dot. Qe njëqind vjet sillu e pështillu. Shtohen përditë.

- Pse nuk ju marrin dot e nuk ju lënë dot?

- Se nuk jemi të vdekur. Nuk jemi as të gjallë!

4.

Thonë kanë pasur babë fort të mirë, kallëzon burri, që ka dy djem sa baba i tij. Para njëqind e kusur vjetësh. Kryenëveti, s'e dëgjojnë për kurrëgjë. Nuk lënë fëlliqësi pa bërë. Fisi lodhet prej tyre. Hija e madhe e babës nuk le me i çartë.

I ati, burrë. Ve dy fishekë në mur të oborrit. Këta djem po ma vrugnojnë fytyrën. Kush t'i vrasë, hallall gjaku, me Kanun. Qe ku i ka fishekët!

Po i vrasim, thonë në kullën e parë.

Po i terim, thonë në kullën e dytë.

Po i çojmë hisehupun, thonë në të tretën.

Treqind pushkë në treqind shpi i marrin në shenjë.

Malsia nuk qet pushkë në të vdekurin, thotë Mus Zeneli. Ata i vrau i ati. I fali fishekët për ta.

Treqind armët ulen përnjëherësh.

Tashti i patë vetë, gjallë e në zall.

Qe njëqind vjet vdekërojnë pa vdekur dot. Jeta i ka përzënë, vdekja s'i pranon. Juve nuk ju ngjiten sëmundjet e njeriut, u thotë Kajë Nokja. Mbase ju zënë sëmundjet e drurëve. Qe përhapur murtaja e vreshtave, *filoksera*, i thonë djemtë. Merrni rrënjë e trungje hardhish në lëngatë, thotë Kajë Nokja, shtypini e shtrydhini, pijeni atë lëng esëll, të gjallë. E pijnë lëngun deri në pikën e fundit. Faqet e rrudhura u këndellen, sikur kishin pirë verë!

Edhe një provë, thotë Kajë Nokja e moçme. Në qytet është një burrë në hjekë. E ka gërryer të brejtunit, dergja e keqe. Një birë si shpellë në nofull i kullon ditë e natë, s'i duket fundi. Nuk ulet kush skaj tij, prej erës së rëndë. A jeni të zotë me e vu gojën bash në atë vrimë? Me e thithë pa marrë frymë, deri ta dëlirni, ta bëni akull. Ju bie dergja e tij e ju çelet rruga e vorrit! Ata e thithin varrën, si cicën e nënës. E shterrin, e terin. Varra nis me u mbyllë, i sëmuri pip në këmbë. Ata njësoj, shëndosh si parandej!

Kjo botë u ka bërë dalje.

Tjetra s'u bën hyrje.

Me libër kishe janë 127 vjeç. Edhe 27 vjeç, mund të thuhet. Aq ishin kur i ati fali fishekët e malsia nuk pranoi me qitë në ta. Enden nëpër hapësirën e zbrazët, ndërmjet dy botëve.

Shtëpia e tyre i ngjan vorrit e vorr nuk bëhet kurrë. Mbushur me flutura të zeza. Ajri brenda po trashet prej tyre. Po shndërrohet në qull të rrastë, të zi.

Nga plepat doli hëna

Gjurmët le mbi rërë në ditët ujore të plazhit dhe ike.

Pylli i dendur i perëndimit mbyllte dritaret e fundit.

Ti ike. Të mori treni i fundit dhe nga plepat doli hëna.

Me një tren të tillë pas hënës ika dhe unë.

Në plazh të tjerët laheshin dhe dashuroheshin

Nga maja e plepave pas nesh përsëri doli hëna.

Gjurmët le mbi rërë në ditët ujore të plazhit dhe ike...

E fshehta e kësaj mbrëmje

Mbrëmë ishin mbledhur të gjithë në dhomë.

Dhe unë isha kthyer në shtëpi.

Në mbrëmjen e verës pranë dritares rrija.

Si një astronom vështroja yjet.

S'isha astronom këtë mbrëmje.

Ndoshta qeshë poet, dashnor a diçka tjetër?

U rrite, tha nëna mbrëmë në shtëpi, gjeje vetë nusen tënde dhe leri yjet!

Si e zbuloi nëna ime të fshehtën e mbrëmjes

mes mirazhit që dridhej nga hëna?

Zogu i dëborës

Dëborë binte në oborr.

Zogjve u dridhej gjoksi.

Rojë mbuluar me dëborë, në degë, qëndronte borsi.

Zogjtë në guva natë, ditë,

gjersa bora të shkrinte.

Borsi kërcente në okitë.

Dhe bora le të binte.

Borani i borës në të ftohtë

mbi degët e një dardhe,

si ndonjë bard lirik i fortë,

endej visoreve të bardha.

Dëborë binte tejmbanë.

Zogjve u dridhej gjoksi.

Shtegtonin nëArabistan.

N'okitë qëndronte borsi.

Sonte

Sonte s'dua të fle, jo nga marazi i dashurisë

si Milosao që mbeti në netët e gjata magjike

me ëndrra dashurie në peisazhin baritor.

Sonte vërtiten pëllumba të bardhë drite,

nën një qiell të gjerë e të kaltër të dritës.

Fëmijët në rrugë trokasim duart për ardhjen

e zambakut të kuq.

Nënat ndezin globin e dritës, sikur ndezin

një hënë.

Vajzat nën shtylla grumbuj-grumbuj

këndojnë këngë.

Në brigje, nën shtylla, mbi shtylla, në

dendësinë

e dritave ndizen këngë.

Sonte jam me ta dhe do të jem me ta.

Sonte me fëmijët në rrugë trokasim duart.

Sonte me nënat tona ndezim në dhomë

hënë.

Sonte me vajzat nën shtylla këndojnë me

ison

e krahinës, në brigje, nën shtylla, mbi

shtylla.

Gjumi s'më zë në peisazhin e dendur të

dritës.

'Vargje të zgjedhura' Botim jubilar i Lidhjes së Shkrimtarëve, 1969

Nga përmbledhja poetike

Katër qiparisa zgjateshin në muzg

Niko Kacalidha

Ndiqja macet nëpër shi...

Kohë e fëminisë së largët, pranë dritares më troket.

Ku kam bredhur nëpër lagje e kur kridhesha në det.

Ku rrëzoja boçe bredhash, tundja degët e qershisë.

Ndiqja ketrat nëpër pyje, ndiqja macet nëpër shi.

Gjithë mollët e vendlindjes, ndaj dritares një fluger.

Prapa brigjeve të mia, gurët janë kope me dele.

Çamarrok, do të thonë të tjerët: "Je naiv, more derëzi!"

Unë prapë kam për t'u thënë: Ndiqja macet nëpër shi...

"Studenti" dhjetor, 1969

Katër qiparisa zgjateshin në muzg

Katër qiparisa zgjateshin në muzg. Fryu veriu i natës, njëri u këput.

Në mëngjes u zgjuam, dheu qe acar. Qiparisi i anës, mospërmas qe çarë.

Tre të tjerë rrinin mbështjellë në borë. Si bardë vështronin brymën dimërore.

Në mëngjes rrugicat bora kishte zënë. Me një vig e ngritëm bardin tonë të rënë.

Ahe, pisha, bredha, zgjateshin në muzg. Bardët mes dëbore mbartnin lart një bust.

"Zëri i Rinisë", maj 1970

Vjeshtë

Dendur retë u varën si mjekra e mbretit Lir.

Vjeshta mblidhte qilimin e gjelbër. Vjeshta shtronte qilimin e verdhë.

Një tren kaloi mospërmas vjeshtës me një lokomotivë të zgjuar,

e zgjuar si fëmijë që rend dhe fërshëlen. Përse fërshëllente lokomotiva në mes të vjeshtës?

Mos vallë nga rrushi i bollshëm dhe hurmat

e mëdha?

Vjeshta mblidhte qilimin e gjelbër. Vjeshta shtronte qilimin e verdhë.

Ne e shkelëm qilimin e verdhë të vjeshtës të dy nën një çadër si lulekëmbanë.

Vend na bënin në qytet gështenjat e egra, vend na bënin në qytet tulipanët.

Ne e shkelëm qilimin e verdhë të vjeshtës, rënien e gjetheve, pëshpëritjet gjatë rënies.

Me ne, gështenjat, tulipanët dhe qyteti është.

Vjeshta le ta mblidhë qilimin e gjelbër. Vjeshta le ta shtrojë qilimin e verdhë.

Le të varen retë e vjeshtës si mjekra e mbretit Lir.

"Zëri i Rinisë", 1972

Shtrimi imagjinar i shtratit nusëror

Netëve kur fle ka ca fantazi të shthurura. Jashtë ka njerëz dhe zhurmë dhe është ora tetë.

Rrugica e tij dimërore tani ka mbetur e shkretë.

Dëborë mbi çatitë e bredhat në fund të rrugicës.

Kërcen nga shtrati, mbështetur në xham duke

ndezur një shkrepse.

(Po vajza shkoi me një të ri, nën një tjetër bredh, nën një tjetër bli)

Gravurat e drurëve tani janë të shkreta. Dhe është ora dhjetë dhe është

dymbëdhjetë.

(Po vajza shkoi me një të ri,

nën një tjetër bredh, nën një tjetër bli). Netëve kur fle ka ca fantazi të shthurura,

vetë,

duke shtruar shtratit nusëror.

Ndez shkrepse pas dritares duke përgjuar udhën

dimërore.

Bora është e brishtë, bora është e butë.

Puthjet e të rinjve bëjnë fëmijë të bukur.

"Zëri i Rinisë", gusht 1972

Shqetësim pranveror

- Ç'faj bëra mbrëmë që më nxori babai jashtë!...

Erdhi prilli dhe ka ca mbrëmje që flas me gjethin.

Dal deri vonë reklamave të filmave.

Çarçafët e mi mbajnë erë dashurie.

Rri deri vonë me dritare hapur në çarçafët e hënës.

Gjumi s'më zë, vetëm ëndrra...

Përparësja ime lyer me shkumës.

Në fletoret e mia të maturës shkarravina të çuditshme.

Inicialet e emrit të tij në faqen

trembëdhjetë.

Mbrëmë nuk m'u dukën shkallët nga

dashuria.

Ç'faj bëra unë që më la babai jashtë e numëroja yjet.

Sot, as astronominë nuk e di, as ekuacionet e ditës.

"Zëri i Rinisë", gusht 1972

Impresionet e dy poetëve

Era hedh në skaj të vjeshtës fjalët e gështenjave.

Poetët në breg të detit thonë se mbetën pa atdhe.

Nata e lagur nën ullinj, flokët e De Radës lag.

Unë nuk bej vetëm lirika, -thotë poeti, atje larg.

Mos harro, bir Serembe që t'u thuash brezave,

se prej kohësh nën ullinj s'na zë gjumi për atdhe.

Hëna si fytyrë liriku mbi shtëpitë e fshatrave,

u thotë mbrëmjeve në ëndërr: e, si flini pa atdhe?

Era hedh në vesë të vjeshtës degë malli dhe ullinj.

Bëjnë lirika atje ndër brigje dhe i nisin në shtëpi.

"Zëri i Rinisë", gusht 1972

Të dashurit që na ikin

Na dëgjua mbrëmë kur flisim për jetën, nën ullinjë që pikonin kokra dhe gjethe?!...

Në mëngjes ullinjë mërmëriten fjalë rrëqethëse.
Dridheshin e thoshnin se nuk jemi të përjetshëm.

Të ka lënë uratën - më thanë ullinjë të menduara,
s'do të kalojë më këtu duke vërshtëlyer tmbremjeve.

Kardiologët rrëshqitën me intererencën e zemrave.
I shtrirë, mbuluar me lule nga stina e barit dhe vesës.

Gjithë ullinjë e krahinës në mëngjes kishin ulur kryet.
Gjithë ullinjë me vigun e vjelësve e mbajtën mbi supë.

Tani, vjelësi i rënë nga ullinjë do të jetë pranë diellit.
Tani, zbresin nga kodra pas grushtit të dheut të fundit.

"Zëri i Rinisë", gusht 1972

Do të ketë shi

Të djelat e vjeshtës janë rezervuar për dasmat.

Dasmorë që do të shkoni të shtunëmbrema në shtëpinë e dhëndrit,
mos u hutoni nga zhurmërimet e dasmës!

Sytë e nuses i njoh më mirë unë, se sa burri që bëhet nesër dhëndër.

Sonte mbi qerpikët e saj u grumbullua re.
Mbi të djelën tuaj nesër duhet të ketë shi.

Gazeta Drita 15 tetor 1972

Ky ishte turpi i vetmuar si plepi

Ç'ishte ajo frymë e vjeshtës që fry mbrëmë dhe nuk la gjethe te plepi?

Cila është ajo vajzë që ndjek gjethet e zbatthur gjer në bregun të detit?

Befas, tek ndiqte gjethet e fundit që rrëmbente era si fjalë të ripërtypura,
e pashë lakuriq si statujë e bardhë,
të gënjyer nga një re e çastit.

Ky ishte turpi im i vetmuar si plepi.

1972

Ditëlindja e detit

Dritarja ime e hapur gjithë natën dhe në mëngjes më solli ftesën e detit.

Unë dola në dritare i përgjumur me këmishën e natës.

Tani sandalet e saj dëgjohen në rrugicën e detit.

Tani fëshfërima e këmishës së hënës më thotë: "Gjumë të ëmbël!"

Turpi i zuri mandarinat nëpër brigje nga fjalët e erës.

Në kulmin e dehjes rëra u bë xheloze nga mbishkrimet e pulëbardhave.

Sërish më zuri gjumi dhe pata hënën për grua në ëndërr.

Sarandë, më 25.12.1972

EPITAFI I MUNGUAR**Tregim nga Florenc Shaini**

Hë, çfarë po ndodh? – pyesnin burrat, sapo njëra prej grave hynte në dhomën e tyre me një tabaka në duar, mbi të cilën mezi gjenin vend të mbanin ekuilibrin dhjetë filxhanë kafeje.

- Akoma asgjë, - thoshte gruaja tërë pikëllim dhe i lëshonte kafetë mbi tryezë.

Të gjithë burrat psherëtinin dhe zgjatnin duart nga filxhanët, duke vështruar plot nënkuptim njëri—tjetrin.

- Shumë e zgjati, - tha njëri prej tyre kur gruaja doli.

- E pra, - ia ktheu një tjetër, i cili nuk e kuptoi thelbin e fjalëve të shokut. - Po vuan shumë, i shkreti!

- Sa shkoi ora? – pyeti një burrë plak, i ulur në qoshe.

- Nëntë e gjysmë, - u përgjigj me padurim dikush nga fundi. - Vajti vonë.

- Po, vonë, - tha plaku dhe nxorri një cigare të dredhur.

- Nuk po pushon edhe ky i uruar shi, - u përpoq të hapte një bisedë tjetër një burrë ndonja dyzetepesëvjeçar. Gjithsesi kjo dukej diçka e pamundur, sepse askush nuk u përgjigj, veç kthyen kokat nga korridor.

Për disa çaste ra një heshtje e thellë, dëgjohej vetëm zhurma e shiut që përplasej pas xhamave dhe hapa të lehtë në dhomën tjetër, ku gratë, me lëvizje të mësuara në kushedi sa raste të tilla, vërtiteshin të shqetësuara rreth njeriut të shtrirë në krevat.

- Kështu pra, kështu, - u dëgjua një përgjigje e vonuar, kushedi për cilin nga burrat e ulur në dhomë.

- Po i biri ka ardhur? – pyeti për herë të dytë ai plaku i ulur në qoshe.

- Ka ardhur, - iu përgjigj i njëjti zë dhe gogësiu. - Njëra nga gratë e thirri matanë.

- Aha, - ia bëri gjithë nënkuptim plaku dhe vazhdoi të thithte cigaren.

Dikush prej burrave hapi një bisedë për zgjedhjet e afërta dhe debati politik u ndez keqas, por pa armiçësi. Në dhomë hyri përsëri gruaja e mëparshme, duke i lutur të mos bërtisnin. Të gjithë heshtën dhe vështruan orën, pastaj kthyen kokat nga dera e hapur.

- Vajti vonë, - pëshpëriti përsëri ai zëri nga fundi i dhomës, ndërsa të tjerët rrudhën supet, sikur shiu i errët që binte jashtë t'u kishte hyrë në trup.

- Po heq, i ziu, - tha dikush.

Asnjëri nuk iu përgjigj këtyre fjalëve që kërkonin respekt, të cilin vetëm heshtja mund ta jepte. Në korridor kishte gjallëri më shumë se në çdo vend tjetër të shtëpisë. Gra dhe burra që dilnin të heshtur secili nga dhoma e tyre, shkëmbenin aty fjalë me zë të ulët dhe pasi jepnin një gjykim të shpejtë, largoheshin duke ngushëlluar me pikëllim njëri—tjetrin.

- Hë pra? – pyeti njëri prej burrave që kishte dalë në korridor. Dy nga gratë që qëndronin aty me duart kryqëzuar mbi gjoks, me fytyra të zbehta ku dallohej hija e një nënqeshjeje të pakuptueshme, tundën kokat në shenjë mohimi, domethënë asgjë nuk kishte ndodhur akoma. Burri vazhdoi hapat në drejtim të dhomës tjetër, ku edhe po zhvillohej e gjithë ngjarja e kësaj dite kaq të gjatë, së cilës ende nata nuk po arrinte t'i jepte dot fund. Burri zgjati kokën brenda derës dhe vështroi katër gra bashkë me të birin e njeriut që lëngonte, të mbledhur rreth shtratit të tij. U dëgjua zhurma e një rrobe që u gris.

- Çfarë po bën? – pyeti njëra prej grave shoqen, kur pa se tjetra po nxirrte disa shiritë prej një bluze të vjetër, të cilën po e priste me gërshtë.

- Po bëj disa fasho, për t'i lidhur këmbët dhe nofullën, - pëshpëriti ajo duke treguar nga njeriu që po lëngonte. Kjo nënkuptonte momentin kur ai do të vdiste. U duk sikur ai reagoi pas këtyre fjalëve dhe lëvizti paksa në shtrat.

- A merr frymë? – pyeti një grua tjetër. Pastaj, pa pritur përgjigjen u afrua pranë të sëmurit dhe i vuri veshin pranë hundës dhe gojës. - Nuk më duket, - tha dhe vështroi gratë e tjera.

Njëra prej tyre ndezi një qiri tjetër dhe dhoma ndriçoi akoma më shumë.

- Mirë bëre, - i tha gruaja më e vjetër. - Iu prehtë shpirti!

Për një çast u duk sikur i lënguari

reagoi dhe pothuaj lëvizti padukshëm. I biri, i verdhë limon vështronte gjithçka me sy të çoroditur dhe të lodhur, pas udhëtimit prej dymbëdhjetë orësh me autobusin më të parë, që vinte prej vendit të huaj ku ai punonte.

- Ja, edhe djali të erdhi! – i foli të lënguarit më e moshuara prej grave. - Ja ku është, të keqen motra! Hajde bir, merre babanë në krahë!

I biri vështrroi nga tre gratë e tjera dhe pasi ato i bënë shenjë të shkonte, u afrua pranë të atit.

- Merre babanë në krahë, që t'i dalë xhani.

U duk sikur i lënguari reagoi pas këtyre fjalëve. Gjithsesi mjekët atë ditë i kishin lajmëruar familjarët që ta merrnin prej spitalit në shtëpi të sëmurin, pasi orët i kishte të numëruara.

Djali e kapi të atin për krahësh dhe e ngriti ndenjor, duke e afruar pranë vetes. Të lënguarit i gërrhiste gjoksi.

- Ashtu bir, ashtu! – tha e motra e të lënguarit. - Ashtu mbaje, që t'i dalë xhani.

Në dhomën tjetër ku qëndronin burrat kishte hyrë një shqetësim i padukshëm, që kishte lidhje me atë që po ndodhte në dhomën matanë. Diçka ishte duke ngjarë, ajo që pritej gjithsesi dhe po ndodhte pikërisht në atë moment. Dikush rregullonte këmishën, një tjetër shuante cigaren, dikush i jepte fytyrës seriozitetin e atij çasti për të cilin kishte ardhur qysh në mëngjes. Pas gjithë këtij orientimi dhe rregulli të dhimbjes së padukshme, që pritej të shpërthente, në shtëpi ra heshtja. Pritej që dikush nga dhoma tjetër të vinte dhe të lajmëronte të pashmangshmen, që do t'i çlironte të gjithë.

Në fakt, dhe askush nuk e vuri re, hyri brenda burri i vetëm që kishte shkuar në dhomën e të lënguarit për të parë ç'po ndodhte. Ai shkoi te karrigia e tij dhe mori aty pallton, të cilën e veshi pa teatralitetin e nevojshëm në të tilla raste. Vetëm kur u mat të dilte nga dhoma nervoz dhe pa gjëmë në sy, plaku i ulur në qoshe u kthye drejt tij tërë vëmendje.

- Ku shkon? – e pyeti.

Burri ktheu kokën dhe vështroi të tjerët përreth, të cilët qenë sistemuar sa më mirë të ishte e mundur dhe po prisnin të ngurosur. U mat të përgjigje hollësisht, pastaj mori frymë dhe tha vetëm:

- Ai kërkoi ujë.

Në dhomë s'pipërinte asgjë.

- Çfarë? – pyeti plaku i ulur në qoshe, pasi nuk e dëgjoi.

- Ai kërkoi të pijë ujë, - tha burri për të sëmurin dhe doli jashtë.

Dëgjohej vetëm zhurma e shiut që përplasej pas xhamave. Ata që e kishin shtëpinë më larg u ngritën të parët, uruan natën e mirë dhe shërim të shpejtë, e dolën me një pamje të pakënaqur për sakrificën e kotë të gjithë asaj dite. Më vonë dolën edhe të tjerët dhe në fund fare ata më optimistët, se ndoshta gjendja do të keqësohej sërish. Midis tyre ishte edhe një djali i ri. Ai hapi çadrën dhe nën shiun që binte nisi të mërmëriste një strofë, të cilën nuk mbante mend ta kishte lexuar diku, e që më e mundshme ishte ta kishte menduar vetë atë natë: "Jemi rracë njerëzore të gjithë./ plot frikë, që veç vdekja prej shpirtit do na e shkulë-/ e atëherë do jemi me të vërtetë të lirë,/ pa ankthe, pa pasione, pa ëndrra, pa zinxhirë!"

Ky ishte ndoshta epitafi i munguar për mbrëmjen që qëndronte pezull mbi kokën e secilit prej tyre.

Tre nga shenjuesit më të rëndësishëm në poetikën e Bejkos janë gjarpri, delja dhe ujku. Simbolet zakonisht mbartin një interpretim kontekstual, në rrafshin e kulturës dhe shoqërisë që i ka krijuar, dhe një interpretim universal. Në kulturën dhe folklorin shqiptar gjarpri na shfaqet si simbol i së keqes, por edhe si simbol i së mirës, kur flasim për shembull për gjarprin e shtëpisë, i cili jo vetëm që nuk të helmon, por është edhe mbrojtës i vatrës. Në veprën “Fjalor i simboleve letrare” M. Ferber shkruan: “Kuptimet simbolike janë të shumta dhe shpesh të dykuptimta. Gjarpri më i rëndësishëm për letërsinë perëndimore, është natyrisht, ai i kopshtit të Edenit, i cili e bindi Evën të hante nga pema e njohjes së të mirës dhe të keqes dhe solli kështu dëbimin e Adamit dhe Evës nga kopshti, si edhe ardhjen e vdekjes”.¹ Pra gjarpri i Edenit na sjell një gjarpër si simbol i së keqes dhe apologjia e gjarprit mitik është apologji e mashtrimit dhe vdekjes. Miti bibliik i gjarprit si simbol i mohimit të jetës dhe i së vërtetës rrimurret nga Bejko në poezitë “I huaji në mal” dhe “Me gjarpërinj”. Poezia e parë rrimerr mitin bibliik në krejt rrëfimin e saj, duke marrë për citat vargjet 20, 21 nga kapitulli i 12 i “Letër Hebrenjve” prej Dhiatës së Re, ku në krye të poezisë shkruhet: “Nëse edhe një shtazë e çek malin, të vritet me gurë o me shigjeta. Moisiu tha: jam i frikësuar e dridhem i tëri”. Në vargun 21 Bejko citon vetëm një pjesë të vargut, ndërsa vargu i plote bibliik vjen në formën: “**dhe aq e llahtarshme ishte pamja**, sa Moisiu tha: “Unë jam i frikësuar dhe po dridhem i tëri”.² Poeti i shmanget vargut të plotë, ku Moisiu pohon llahtarinë e pamjes, por në rrëfimin poetik ai mëshon pikërisht kësaj llahtare. Poezia “I huaji në mal” si një prej poezive të vëllimit “Fytyrë e panjohur” ka në thelb mosnjohjen e fytyrës së të vërtetës dhe përqaftimin e mashtrimit. Në odisenë e tyre nëpër shkretëtirë, hebrenjtë nuk i besojnë prijësit të tyre të dërguar nga Zoti, Moisiut, por zgjedhin për shok një gjarpër pas udhëtimit. Njeriu mbetet i verbër edhe pasi e ka kryer udhëtimin e plotë nëpër shkretëtirë. Ai ka mbetur në kufijtë e verbërisë, edhe pasi i ka parë me sytë e tij gjithë të vërtetat e dërguara nga Hyu.

*Ishte njeriu që e përshkroi shkretëtirën.
E nuk sheh asgjë.
[...] Tash do një kobër të bukur me helm
Do një gjarpër të bukur
Për shok.*

Bejko rrëfen shkretëtirën në shpirtrat e njerëzve që mbeten larg etjes për të vërtetën. Të mashtruarit nga një gjarpër i bukur dikur në Eden dhe të huajt ndaj ndriçimit në kohërat moderne. Titulli “I huaji në mal” i referohet njeriut modern. Të mbeturit larg prej së vërtetës, i endur kuturu udhëve të jetës, i huajt ndaj vetes dhe ndaj tjetrit. Referencat biblike ngjizin boshtin e botës moderne, ku njeriu lexon e dëgjon, po nuk arrin ta kuptojë atë çka i vjen para syve si drita e diellit.

Poezia “I huaji në mal” ka tri fjalë kyçe: shkretëtira (vështirësi vdekëse), mali (vend i respektuar shoqërisht) dhe gjarpri (të jetosh me hidhërimet e jetës, duke i lumturuar ato, por jo veten). Është një poezi zhgënjimi. I huaji ka arritur malin dhe ka kapërcyer shkretëtirën. Po ç’ndodh me heronjtë e kthyer nga lufta, me ata që si Odiseu kanë kaluar mërgimin, stuhinë dhe harrimin? Çfarë ndodh me të mbijetuarit e gulagëve komunistë? Të mbijetuarit nuk i pret njeri, sepse nuk kanë miq. Për heroizmat e tyre nuk ia ndjen askujt. Duhet të fillojnë jetën nga e para. Kanë fituar luftën për ideal, por kanë humbur rininë dhe ëmbëlsitë e jetës. Të jesh në mal do të thotë të jesh i vetmuar, me një kobër për mike dhe për të dashur. Me helmin si drogë në shpirt për të duruar të sotmen, të djeshmen dhe të ardhmen. Të jesh mik me gjarprin, të gëlltisësh helme: këtë u mësoi jeta heronjve që mbi gjithçka vunë idealin. Vetë Moisiu e udhëhoqi popullin nga skllavëria. Ai dhe pleqtë e tjerë të Izraelit dolën nga Faraoni, kaluan shkretëtirën, po nuk do ta shohin dot ende Tokën e Premtuar. Poeti i qëndron besnik mitit bibliik, për aq sa i duhet. Më tej, ai e vendos mitin në funksion të kontekstit social të atdheut të tij. Disa brezave tanë historia ua ka mohuar fatet dhe të qenit të lumtur. Ia mohon të ardhmen dhe një Moisiu që u ngjit në mal. Është një hero, shumë heronj, një komb i

¹ Ferber, Michael. (1999). *A Dictionary of Literary Symbols*. USA: Cambridge University Press, fq. 186.

² Ndonëse Bejko i referohet përkthimit të Kristoforidit, ndërsa në këtë studim të gjitha citimet merren nga Shoqëria Biblike Shqiptare, thelbi i vargut është i njëjtë. Gjithë ç’na intereson është pjesa e munguar e vargut dhe prania e llahtarës në fjalën e Moisiut.

SIMBOLET E GJARPRIT, UJKUT DHE DELES NË POETIKËN E BEJKOS

Nga Alisa Velaj

tërë i nëpërkëmbur plot dhunë në udhën drejt lumturisë dhe tokës së premtuar.

Poezia “Me gjarpërinj” e rrimerr mitin bibliik për të ndërtuar alegorinë e së keqes në dy sistemet politike të Shqipërisë londineze: kohën e diktaturës komuniste dhe kohën pas viteve ‘90. Nuk kemi më një gjarpër si në mitin bibliik, por kemi shumë gjarpërinj që helmatisin një njeri të vetëm dhe më pas zënë vendin e njeriut në kohë dhe në hapësirë, duke pretenduar se janë shndërruar të gjithë në njerëz pasi kanë bashkëjetuar me një të tillë, ndërsa ai, njeriu që është ushqyer me helmin e tyre, tanimë nuk ka të drejtë ta pretendojë më njerëzoren, pasi dashur padashur është shndërruar në gjarpër.

*Në një varr me gjarpërinj hëngri bukë
Varrosur së gjalli
mbi gjarpërinj e nën gjarpër fjeti*

*Një ditë varri ra. Gjarpërinjtë e mbetur
zgjatën dy këmbë e u ngritën mbi bar.
I thanë: tok vuajtëm, po helmi ty të
mbeti. Ne jemi njerëz,
shtërpinj të ngordhën në varr.*

Poezia përfshihet në vëllimin “Si vdes gruri”, titull që siç e kemi analizuar më parë është një krahasim poetik që i referohet shëmbëlltyrës biblike të ringjalljes në fjalët e Krishtit. Po nëse, në pjesën dërrmuese, vëllimi poetik na dëfton udhët e së mirës dhe shenjat e ringjalljes shpirtërore, kjo poezi me një njeri-gjarpër dhe shumë gjarpërinj-njerëz, na shpie drejt përfundimit se jo përherë poezia vjen si shenjë ringjallje. Kumtin poetik të rilindjes së shpirtave, ajo e ngjiz edhe duke na treguar me llahtarë shenjat e vdekjes. Poezia e Bejkos na ka shpënë shpesh drejt shëmbëlltyrës së dritës për të shmangur errësirën, ndërsa këtu na tregon shëmbëlltyrën e errësirës, na fton ta vuajmë me llahtarë terrin e saj, për të shkuar me vendosmëri të plotë dhe me etje të pakthim drejt së parës shëmbëlltyrës.

Etnologu Mark Tirta, në librin “Mitologjia ndër shqiptarë” argumenton simbolikën polivalente të gjarprit përmes këtij shtjellimi: “Në rite e besime popullore gjarpri del kryesisht gjallesë me attribute totemike. Si i tillë, ai është i lidhur fort, me shtëpinë e familjen, duke u

paraqitur si mbrojtës e mbarësiprurës i tyre”.³ Në poezinë “Me gjarpërinj”, shohim se gjarpri vjen si mohues i pragut e vatrës, simbol i shkatërrimit të shtëpisë, në pragun e së cilës ka ndenjur i fshehur kutullaç, duke e shfaqur pamjen e zërin e tij vetëm kur ka ndjekur udhën e gjarpërinjve të tjerë që nuk kishin kurrfarë lidhje përkatësie me themelet e tij.

*Në festa u frynte kockave,
këndonte dhe ashtu fytzënë me baltë:
Rroftë gjarpëri i madh që tund malin!
Shtërpinj e gjarpërushe përreth e kafshonin,
e tallnin.*

Poezia “Me gjarpërinj” vjen për lexuesin shqiptar në një vëllim të botuar më 1995, plot 13 vjet pas vëllimit të dytë me poezi të Bejkos “Ku e ka folenë bilbili”, dhe 3 vjet pas shembjes së diktaturës komuniste, kur poeti ka provuar në kurriz ndalimin e botimit të poezive prej partisë në pushtet dhe punën dhjetë vjeçare në galeritë e nëntokës dhe ndërkohë është prej dy vjetësh deputet i Partisë Demokratike në Kuvendin e Republikës së Shqipërisë. Jemi në vitin 1994 dhe Bejko na rrëfen përmes alegorive biblike dhe referencave në mitologjinë shqiptare se shenjat e ringjalljes nuk janë përqaftuar ende. Çfarë e shqetëson kaq tepër poetin, ndërsa rrëfen në vargjet e tij tre vjet pas ardhjes së demokracisë për njeriun e përshtatur me jetën ndër gjarpërinj dhe gjarpërinjtë e vetëshpallur njerëz? A jep ai mesazhin se në mungesën e lirisë duam apo nuk duam bëhemi të gjithë nga pak fajtorë? Se martirët e vërtetë janë vetëm ata që shkuan në grykën e plumbit, përndryshe të gjithë jemi kush më shumë dhe kush më pak bashkëfajtorë? A kumton poeti se gjarpërinjtë e vetëshpallur njerëz janë xhelatë e dikurshëm të mohimit të lirisë, që sot na flasin me slogane boshe për të vërteta para së cilave nuk u përkulën kurrë. Poezia lë vend për aludime nga më të llojlloshmet, pasi siç thekson edhe studiuesi Josif Papagjoni: “Poezia e Sadik Bejkos është një poezi serioze, e një stofi të rëndë, ku mendimi ngjishet e ngjishet gjer në nënshtrësime semantike, pa i hapur udhë shtresëzimit dhe thjeshtësisë, prandaj dhe kërkon një mendje të qetë për ta

³ Tirta, Mark. (2004). *Mitologjia ndër shqiptarë*. Tiranë: Botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Kulturës Popullore, Dega e Etnologjisë, fq. 152.

shijuar e për ta rrokur me tërësej”.

Në poezinë tjetër “Gjarpër”, poeti na sjell një atmosferë ku kuptimet simbolike të gjarprit janë të derivueshme për një *gjarpër-labirint-njeri*, i cili monologon përmes vargjeve: “*Kam qenë gjarpër/ Nën at e Mëdha në Eufrat e në Gaza/ më mbanin në krahë, në gishta shtëpi të përdredhur në unaza/ Nga koha e Nënave/ gjarpër kam qenë, vëlla me gur/ mbij, çel prapë me grurin, me barin e ri*”. Bie hapur në sy edhe për një lexues jo model se është duke na folur një gjarpër që nuk është më gjarpër, ama mbin kudo si gjarpër. Këtu vramendja e lexuesit empirik trulloset. Paskemi një ish-gjarpër që përmes formës së monologut poetik na rrëfen të kaluarën e tij gjarpërore, ndërkohë që në çdo rilindje të tij trojeve ekzistenciale shfaqet gjarpërisht. A na shpien shenjuesit tekstorë drejt alegorisë se e keqja e zhdukur në diku një formë, shfaqet diku tjetër në një formë krejt tjetër, pa u zhdukur asnjëherë? A është e keqja aq lëbyrëse në feksjet e saj mashtruese sa edhe Nën at e Mëdha, simbol absolut i së mirës, e marrin dhe e varin në qafë? A janë kaq të tejpashëm kufijtë mes të keqes që vjen si e mirë dhe e së mirës që i duhet një mendje shumë e mençur për ta përkapur të keqen, duke qenë se kjo e fundit është përherë një hap larg saj në odisenë e jetës? Përcaktimi i Ferberit për simbolikën e gjarprit na e shpërndan krejt megjullnajën teksta na shpjegon: “Kështu, gjarpri ishte i lidhur me dijen ose mençurinë, megjithëse ajo është njohuri e rreme, madje fatale, si dhe me vdekshmërinë njerëzore. Pas këtyre lidhjeve, mund të fshihet nocioni se gjarpërinjtë janë të pavdekshëm, duke qenë se ndërrojnë lëkurët e tyre; mençuria e tyre mund të jetë për shkak të moshës së tyre të madhe ose lidhjes së tyre intime me tokën (ata madje duken të mençur)”.⁴ Në Këtë poezi të Bejkos, si edhe në dy të tjerat e lartpërmendura, e keqja në formën e gjarprit ndërrojnë lëkurë, por nuk arrin të ikë dot përfundimisht as nga njeriu, as nga tjetri i ngjashëm, as nga atdheu dhe as nga trojet ekzistenciale. Shenjat e ringjalljes prandaj janë përherë të mundimshme si dhimbjet e lindjes.

Shenjuesit e ujkut dhe të deles shfaqen në dy forma në poetikën e Bejkos: së pari të ndarë nga njëri-tjetri dhe së dyti në lidhje të ngushta me shoqi-shoqin. Në poezinë “Nata e fundit e deles”, simbolika e deles vjen si një ngjethje përkohësie. Vdekja është përherë e vështirë për t’u pranuar. Ujku si simbol i së keqes absolute vjen në poezinë “Ora 24”, ku mbarimi i ditë-natës si kufi kohor ndjell të mirën që mund të vijë pas një kasaphane ku ujku e gjarpër ndjellin një kob të pacak. (“*Lëvarur isha te bryma a te rrapet/ tek thëllimi që shtje gjethet/ e u rrjep gëzofin bishave/ Tek shuhen gjurmë ujku mbi dëborë/ ku lëkurat zhvoshken nga trungjet/ nga shpina e gjarpërinjve*”). Një ujku i egër e krenar, por me njëfarë ndjeshmërie njerëzore, një ujku-bir që këlthet pa zë e plot për mallim për ujkun-at vjen në poezinë “Ujku”. (“*Natën (ati im, ati im)/ si në fëmijëri/ (po ku je, ati im?) pa zë këlthet ai*”). Në të dyja rastet e përmendura simbolika e poezisë ngjizet drejtpërdrejt nga shenjuesi i ujkut, ndërsa në poezinë “Uria e keqe”, simboli i ujkut vjen përmes një lidhje metonimike të shenjuesve tekstorë, madje e shfaqur si e tillë që në titullin e poezisë. Togfjalëshi *uria e keqe* është në antitezë të plotë me kryetitullin (le ta quajmë kështu) *shpatulla të buta dallge*. Lexuesit natyrshëm i lind pyetja: Po pse poezia duhet të ketë një titull dhe një kryetitull? Ky i fundit për më tepër i shkruar me germa kapitale.

Kryetitulli na jep një peizazh të butë, ndërsa titulli një uri ujkuërore. Kështu përballë pamjes së qetë të kryetitullit, egërsia e titullit fiton edhe më tepër peshë. Poezia ndërthur **monologun e lumit** me një lloj të **ardhmeje profetike** që deklamohet prej unit lirik. (“*Dhe askush s’e*

⁴ Ferber, Michael. po aty.

parasheh dot të sosurën, thotë lumi). Vramendja lind një sërë dilemash edhe për lexuesin më profesionist të poezisë. Përse ky meditim për të pasosurën e unit lirik ndërkohë që një tjetër unë (lumi) po na rrëfen monologun e tij për ne? Për çfarë shërben një dialog i unit lirik me veten, në mes të një monologu të shpallur *de fakto* në nëntitull? A është e dykuptimtë kjo uri e keqe, për sa kohë është një *uri vrug hardhish* në një anë, ndërsa në anë tjetër, deklarohet një akti i lartë sakrificë? (*"Vetëm që të marrë frymë pema me mushkëri uji/ Brinjët u shtrëmben të lugëta, u epën gjer në krisë"*). Kemi lumin me uri ujërore që tret në stomak hardhitë (simbol i jetës), kemi dhe lumin që vetëllijohet për jetën e një peme. Kemi gjithashtu dhe lumin që flet në emër të të gjithë lumenjve, ndërsa kumton: *"Këtu nga zori, me dhëmbë i qeshim njëri-tjetrit/ ne lumenjtë që bluam akuj e shkëmbinj"*. Kjo buzëqeshje me dhëmbë i përngjan më tepër skërmitjes së ujku para gllabërimit të presë. A janë këta lumenjtë e kohës që na ha dhe kohës që e hamë? Pse jo, për sa kohë ankthi shëtit mbi të sosurën apo dilemat e ekzistencës tokësore?

Në një lexim tjetër të poezisë, *uria e keqe* është baras me një pasion që gati të ha kokën dhe të ritë. Pa këtë pasion "të keq" nuk çohen dot deri në sosje dallgët e lumit, një akt i lartë ky për të arritur detin. Po atje derdhen dhe prurjet (librat me poezi) e lumenjve (krijuesve) të tjerë. Aty dhe askund tjetër, krijuesit konkurrentë përshëndesin njëri-tjetrin me buzëqeshje skërmitëse në fund të lundrimit, bash kur secili ia ka arritur t'i mbijetojë shkatërrimit të dallgëve. A nuk është kjo një uri e keqe? Po më tej? Më tej ata do të dorëzohen e deti, te koha e përsosur dhe gara mes kolegëve merr fund. Në përmasën tjetër ekzistenciale, në amshimin e lumë, ku askush s'e parasheh dot të sosurën, poetët do të hyjnë në garë me përjetësinë.

Ujku duket se është gjitari më i frikshëm dhe më i përbuzur në letërsi; një ujku i mirë është jashtëzakonisht i rrallë deri në kohët e fundit.⁵ Ujku si shenjues i së keqes vjen përherë i shoqëruar me shenjuesin e deles. Ishte e pashmangshme që shkrimtarët hebrenj dhe veçanërisht ata të krishterë, për të cilët simbolika e deleve, barinjve dhe qengjave të bërë kurban ishte thelbësore, do ta shtrinin këtë simbolikë edhe te ujqërit. Delet flijoheshin rregullisht edhe në kulturën greke dhe latine.⁶ Duke u kthyer te poetika e Bejkos vërejmë se kërcënimi prej urisë ujërore kërkon një bari të mirë dhe të zotin në poezinë "Bariu i mirë", nga vëllimi "Psalm për atin". Dy strofat e fundit të poezisë hapen me vargjet "Por do të vijë bari i mirë" dhe "Do të vijë bari i mirë". Bariu që monologon është një bari tokësor, plot të meta, ndërsa ai që do të vijë do të jetë një bari hyjnor, që do të hakmerret ndaj bariut të parë për jetët e humbura të deleve. (*"e delet në verbëri... litar në hon binin/ në bisht të njëra tjetrës"*). Bariu tokësor, i paafti për t'i ruajtur delet prej ujku, është i vetëdijshëm për ndëshkimin hyjnor që e pret. (*"Do të vijë bari i mirë/do t'i ndezë, do t'i djegë brirët e mi/në zjarr të lashtë e të shenjtë"*).

Uria gjithëpërpirëse e ujku e ujkunjtës ngjiz peizazhe shkretanë kateklizme në poezinë "Vetëvrasia e drerit", e cila vjen në vëllimin "Somnambul" si një monolog nga pasvdekja. Poezia i përket kohës së dytë, e pagëzuar si *Shtegëtimet*, ndërkohë që poezia është e shtrirë në tri kohë. Koha e parë është *Katrahura* dhe e treta është *Lumi i hijeve*. Monologu i drerit nga pasvdekja, apo shpirti i tij shtegtuar tanimë drejt qiejve na paralajmëron se rrënimi është i pandalshëm. Pas katrahurës, të tjerë shpirtira të mirë drerësh do të mbyten prej ujqërish dhe lumi i hijeve do të pushtojë krejt peizazhin e trojeve të poezisë.

Hijet kanë prerë me helm nate dherat e kopeve në vërrin. kopetë e drerëve me kujë, në varg, po trokojnë drejt lugjeve gri".

Uria ujërore si simbol i së keqes që është përherë rrezik i pashmangshëm i së mirës ngjiz të njëjtat peizazhe frike me marrëzinë

e vet edhe në ciklin "Zekthi i krisur". Janë fare të qarta referencat biblike prej "Zbulesës së Gjonit". Pas poezisë "Përmbytja" vjen poezia "Thatësira" ku dielli nuk është simbol vdekje me rreze jo më jetëdhënëse, por jetëmarrëse si gjuhë ujku. (*"Gjithë ky diell ka lëshuar gjuhën jashtë/ si qen vrapues, zhurit grurë e bar/ tokë e njeri i çan mospërmasë/ vë buzën në plasa, thith frymën e fundit/ sa dheu vdes"*). Vdekja përpin dheun dhe delet që vijnë si simbol i qenieve që i rrëmben fryme e fundit e shkatërrimit prej diellit-ujk.

Bagëtitë – lëkurë në tel, Të korrrat poshtë hirit, në dregëza – fëmijët e gjirit.

Cikli "Zekthi i krisur" bën pjesë në vëllimin poetik "Letër Hamurabit" dhe përmban 6 pjesë: *Përmbytja, Thatësira, Shkretimi, Zekthi i qiellit, Udhtëkryq* dhe *Mur*. Në fragmentin e gjashtë bie në sy vargu: *"Kam fatin e atij që njerëzimi e hedh jashtë"*. Si një hy që nuk gjen prehje, poeti rrëfen shkatërrimin e njeriut, që kurrë nuk e kuptoi si duhet paralajmërimin e tij për zvetënimin e shpirtit dhe botës. Akti i krijimit të botës në mitin biblik ndodh në gjashtë ditë. Ditën e shtatë Perëndia pushon dhe vëzhgon krijimin e saj. Akti i shkatërrimit në këtë cikël ka gjashtë pjesë, si një antitezë e krijimit dhe plotnisë.

Disa nga poezitë e Bejkos duhen parë në dykuptimësitë e tyre, pasi miti biblik nuk është e vetmja xhakëtë e prerë fiks dhe e pandryshueshme për supet e gjithë vargjeve. Te "Ujku" shenjuesi bëhet simbol i vetmisë së thellë që i gërryen shpirtin. Ujku ulërin për dhimbjen e tij. Është i vetmuar dhe i plakur. Dikur ai ishte ujku trim që ia kishin frikën, por tashmë pa ushqim, pa ujkonjat pranë dhe i braktisur nga turma, ai ulërin sa tremb, duke ngjethur gjithkënd që e dëgjon. Ujku i poezisë është klithma ulërimë në natë e ngricë e burrit që nuk është më gjahtar dhe nuk mund të ketë më mike një ujkunjtë. E kanë zbuar nga radhët si gojë e tepërt për kopenë. Instinkti i ujku, ligji vjetër i të parëve, i thotë se ky është fundi i ekzistencës. Ai vdes si ujku me ulërima në cingërimë dhe mbase nuk thotë "ati im, ku je ati im" si joburrë. në të njëjtat rrethana ekzistenciale. Te "Bariu i mirë" dashi që flet është përçori, prijësi i kopesë. Barinjte në vend që ta ruajnë, e shkojnë në thikë atë dhe tufën e tij, ndaj ai, dashi përçor, ka bërë sa ka mundur, por zgjidhja është bariu i mirë.

Në poezitë "Kujtimin të Kësulëkuqes" dhe "Rend ta kap jetën time" shenjuesit e ujku dhe të deles mund të interpretohen në po këtë kontekst. Ujku nuk është më simbol i së keqes, por simbol i epshit dhe i instinkteve të burrit. Mashkullit-ujk i dashuruar nuk është fort i rrahur si koncept në poezinë shqipe, por aspak i rrallë në poezinë ballkanike dhe më gjerë. Mjafton të përmendim faktin se në poezinë sllave simbolika e ujku është shumë e pranishme. Titulli i poezisë "Kujtimin të Kësulëkuqes" e shpërndan vetë së pari mjegullën e mitike përmes fjalës "kujtim". Kësulëkuqja është e përralltë, ndërsa kujtimi (të kujtuarit) është një akt që i kundërvihet joreales apo mitikes. Poeti e shfrytëzon përmasën mitike për ta veshur me tis fantastik dashurinë. Zjarri i mashkullit-ujk ndez pasionë marramendëse përmes një kujtimi rinor. Epshi vjen përmes përshkrimesh të prushta: *"Brinjët e saj do t'i shqyeja/ fije më fije në gjeth e në fletë/ flokët si gjethë shelgu/ cicat si luleshtogu/ dhe atë shenjën si manaferrë/ a si kokërr thanë/ të vrarën me sëpatë jo në trung/ në tunel që/ botës i del te yjet matanë"*. Kemi një Kësulëkuqe që nuk trembet prej ujku të përrallës, por rend e ndjellë dhe pak e trembur prej së panjohurës së dashurisë. Kemi femrën që rend pas femërores në më të parin zgjim. Rend pas ujku të pasionit që i ulërin brenda vetes dhe kërkon ta shuajë duke e takuar me mashkullin-ujk real. Ujku i mirë është aq i tejmbushur me epsh e dashuri sa në ëndrrat e tij trembet mos humb objektin e dëshirimit prej ndonjë ujku tjetër si ai, ose prej ujku të keq të përrallës.

...e ëndërroja në cilën kodër del ujku, në cilin përrua.

Përrnjtë e dashurisë zgjojnë gruan te vajza, mashkullin te burri dhe një kujtim të largët e të dashur me Kësulëkuqen e një dashurie të bukur e të pakapshme si mjegulla e përrallës në të tashmen reale. Një dashuri që dikur pat mundur vdekjen (*Kur ti më doje/ nuk e kisha menduar të vdes*), ndërsa tani që kujtesa ia risjell në kujtesë, i ringjall copëzat e vdekura të jetës.

TAKIM ME ANA KARENINËN

Poezi nga Biser Mehmeti

NA THANË

na thanë ecni përpara dhe ne ecëm edhe pse nuk dëshëm të ecnim

kur ecëm na denuan pse ecëm

na thanë këndonin e ne kënduam edhe pse nuk deshëm të këndonim

kur kënduam na denuan pse kënduam

na thanë pritni e ne pritëm edhe pse nuk deshëm të pritnim

kur pritëm na denuan pse pritëm

na thanë hapni varre e ne hapëm edhe pse nuk deshëm të hapim

kur i hapëm na denuan pse i hapëm

na varrosën në varret që i hapëm vetë

FLAS

Flas si i marrë E nuk e di çka flas

Flas në heshtje Nuk e di kujt i flas

Flas përçartë Nuk e di pse flas

Flas kohë e pa kohë Askush nuk më dëgjon

TAKIMI ME ANA KARENINËN

Ana Kareninën papritur E takova në një pijetore

Shikimin e gozhduar Ia mbulonte tymi i duhanit

Nuk u gëzua kur më pa Edhe pse më njohu

Nuk më foli me gojë Vetëm me shikime

Ishte krenare tepër Për diçka që nuk e kuptoja

E tjerre mërzinë e plakur Me gishtat e gjymtë

E dija se nuk më priste mua Po dikë që nuk e njihet

Aha, e priste trenin Për çudi ai vonohej

I thashë gjeje një taks Dhe ik nga ky qytet Kthehu në fshat

Nuk e pashë kur u largua Si një erë e tërbuar

LULET E KALBURA

në dhomën time aroma e luleve të kalbura po m'i helmon mushkëritë

prej fëmijërisë të njëjtat lule në saksi më vështrojnë tinëz

kam harruar se duhet t'i ujis

sa herë stinët ndërroreshin lulet fillonin të klithnin nga sëmundja e rëndë

shpesh harroja se në dhomë kisha lule

lulet e kalbura i dua më shumë se kur ishin të freskëta

nuk guxoj t'i nxjerr jashtë kam frikë se mungesa e tyre më sjell fatkeqësi

5 Ferber, Michael. vep. cit, fq. 240.

6 po aty. fq. 190-191. Ferber shpjegon se: "Dhiata e Vjetër është e mbushur me metafora për delet. "Pashë tërë Izraelin të shpërndarë nëpër male, sikur të ishin dhen pa bari" (1 Mbretërvë 22.17). Dhiata e Re e deklaroi Jezun Krishtin si bariun e Izraelit. "Unë jam bari i mirë; bariu i mirë jep jetën e vet për delet. Kurse rrogëtar, që nuk është bari, sheh ujku që po vjen dhe i braktis delet dhe ikën (Gjoni 10.11-16); "Delet e mia e dëgjojnë zërin tim, dhe unë i njoh dhe më ndjekin" (10.27)".

ARMATOSUR ME PENEL – HAKMARRJA NË VAJ E ARTEMISIA GENTILESCHI

Artemisia Gentileschi i ktheu makthet e jetës së saj – shtypjen, padrejtësinë, përdhunimin – në piktura brutale biblike të cilat ishin gjithashtu një kushtim për gratë e shtypura.
Pse është anashkaluar gjenia e saj?

Nga Jonathan Jones
The Guardian

Gentileschi, *Judith duke i prerë kokën Holofernes-it*

Dy gra po mbajnë me forcë një burrë në krevat. Njëra shtyn grushtin e saj kundrejt kokës së tij, që të mos e ngrejë dot nga dysheku, ndërsa shoqëruesja e saj i mban torson në vend. Kanë trup të fortë me krahë të fuqishëm, por gjithsesi duhet forca e të dyjave për ta mbajtur pa lëvizur viktimën teksa njëra i pret fytin me një shpatë të ndritshme. Gjaku buron nga gejzerë të kuq të thellë ndërkohë që ajo sharron. Sytë e viktimës janë të hapur. Ai e di saktësisht se çfarë po i ndodh.

Burri që po jep shpirt është Holofernes, një armik i izraelitëve në Testamentin e Vjetër, dhe gruaja e re që po i pret kokën është Judith, vrasëja e caktuar nga hyjnitë. Por në të njëjtën kohë ai është edhe një piktor italian i quajtur Agostino Tassi, ndërsa gruaja me shpatë është Artemisia

Gentileschi, e cila e pikturoi. Pra, është një autoportret.

Dy piktura të mëdha, të përlyera me gjak të Judith-it dhe Holofernes-it nga Gentileschi mbijetojnë ende, njëra në Capodimonte në Napoli, tjetra në Uffizi në Firence. Janë thujse identike përveç disa detajeve të vogla – në Judith-in e Napolit fustani është blu, në Firence i verdhë – sikur ky imazh të ishte një makth që e shihte vazhdimisht, akti final i një tragjedie që luhej pambarimisht në kokën e saj.

“Kjo është unaza që më dhë e këto janë premtimet e tua!” - bërtiti Gentileschi teksa e torturonin në një sallë gjyqi në Romë më 1612. Gishtat ia kishin mbështjellë me litarë të shtrënguar fort. Gjykatësi kishte udhëzuar përdorim të zbutur të *sibille*, siç quhej kjo torturë, pasi ajo ishte vetëm

18 vjeçe. Përtej gjykatës qëndronte burri i cili e përdhuno. Asnjë nuk mendoi ta torturonte atë. Sfiduese, Gentileschi i tha se vidat e gishtit ishin unaza e martesës që ai i premtoj. Vazhdimisht ajo përsëriste se dëshmia e saj për përdhunimin ishte e besueshme: “Është e vërtetë, është e vërtetë, është e vërtetë.” Gentileschi ishte artistja më e madhe e periudhës baroke dhe një nga ndjekëset më brilante të artistit zjarrvënës Caravaggio, dhe u frymëzua nga piktura e tij tmerruese e Judith-it dhe Holofernes-it. Me fjalë dhe imazhe, ajo luftoi kundër dhunës mashkullore që sundonte botën ku jetonte.

Gentileschi arriti diçka kaq të pangjashme, kaq afër së pamundshmes, sa meriton të jetë një nga artistet më të famshme në botë. Jo vetëm se u bë një artiste e suksesshme në një epokë kur

“

“Po sikur,” pyet veten Gentileschi, “gratë të bashkoheshin? A mund t’i kundërvihemi kësaj bote të sunduar nga burrat?”

shoqëria dhe akademitë u mbyllën dyert grave. Ajo gjithashtu bëri atë që asnjë grua e Rilindjes apo barokut nuk mundi ta arrinte: ajo komunikoi një vizion të fuqishëm personal. Pikturat e saj janë dukshëm autobiografike. Si Frida Kahlo, Louise Bourgeois apo Tracey Emin, ajo e vendosi jetën e saj në art.

Dhe sa jetë mizorisht e dëmtuar ishte. Në botën e egër të artit në Romën e Caravaggio-s, artistët ishin të pasur, arrogantë dhe mund të bënin çfarë të donin për sa kohë që e kishin mirë me papën. Gentileschi duhet ta ketë takuar disa herë Caravaggio-n kur ka qenë fëmijë: ai ndoshta dhe e ka inkurajuar që të pikturojë. Babai i saj, Orazio, gjithashtu artist i talentuar, ishte mik i ngushtë i Caravaggio-s. Më 1603, Orazio dhe Caravaggio ishin në gjykatë së bashku pasi shkarravitën shpifje për një artist armik në rrugët e Romës. Gjatë dëshmisë, Orazio rastësisht përmendi Caravaggio-n që erdhi në shtëpinë e tij për t’i marrë borxh një palë krahë engjëlli.

Kjo na jep një pamje të këndshme të fëmijërisë së Gentileschi-t: i madhi Caravaggio i cili u vjen në shtëpi për të marrë objekte skene. Lindur më 1593, ajo ishte 10 vjeçe kur kjo ndodhi. Kur ishte 13 vjeçe, katastrofa goditi rrethin e Caravaggio-s. Ai ishte gjithmonë në kufijtë e rrezikut – mbante një shpatë dhe ishte i gatshëm ta përdorte – por më 1606 vrau një burrë i cili kishte miq te gjykata e papatit. U arratis. Orazio dhe e bija nuk do ta shihnin më kurrë frymëzimin e tyre.

Duke qenë vajzë artisti, ishte e vetmja mënyrë që një grua e re mund të shpresonte të mësonte aftësitë e ndërlikuar që duheshin për të pikturuar profesionalisht në epokën baroke. Duket sikur Orazio kishte ambicie për bijën e tij – në fund të fundit, i vuri një emër klasik goditës. Teksa iu zhvilluan aftësitë, ai punësoi një artist të ardhshëm, Agostino Tassi, që t’i jepte mësim. Më pas, më 1612, Orazio e akuzoi Tassi-n se i kishte përdhunuar të bijën, si dhe ia kishte hedhur për një pikturë te studioja e tij.

Gjyqi rezultues zgjati për shtatë

muaj dhe tronditi Romën. E bëri të famshme Gentileschi-n – në mënyrën më të keqe të mundshme. Çuditërisht, çdo fjalë e kësaj çështjeje gjyqësore mbijeton në një transkriptim i cili na hap një dritare drejt jetës së artistëve në epokën e Caravaggio-s. Gentileschi na flet nga ky dokument 400-vjeçar me një zë elokuent, të guximshëm dhe bindës. Është shembull i rrallë i një gruaje në epokën paramoderne e cila po mban qëndrim kundër shtypjes që ishte thjesht pjesë e jetës së përditshme.

Tassi hyri me hile në dhomën e saj dhe filloi t'i bënte oferta të padëshiruara për seks, dëshmoi ajo. “Më pas më hodhi në cepin e krevatit, më shtyu me një dorë mbi gjoksin tim dhe vuri një gju mes kofshëve të mia që të më ndalonte t'i mbyllja. Duke më ngritur rrobat, vendosi një dorë me shami në gojën time që të mos bërtisja”.

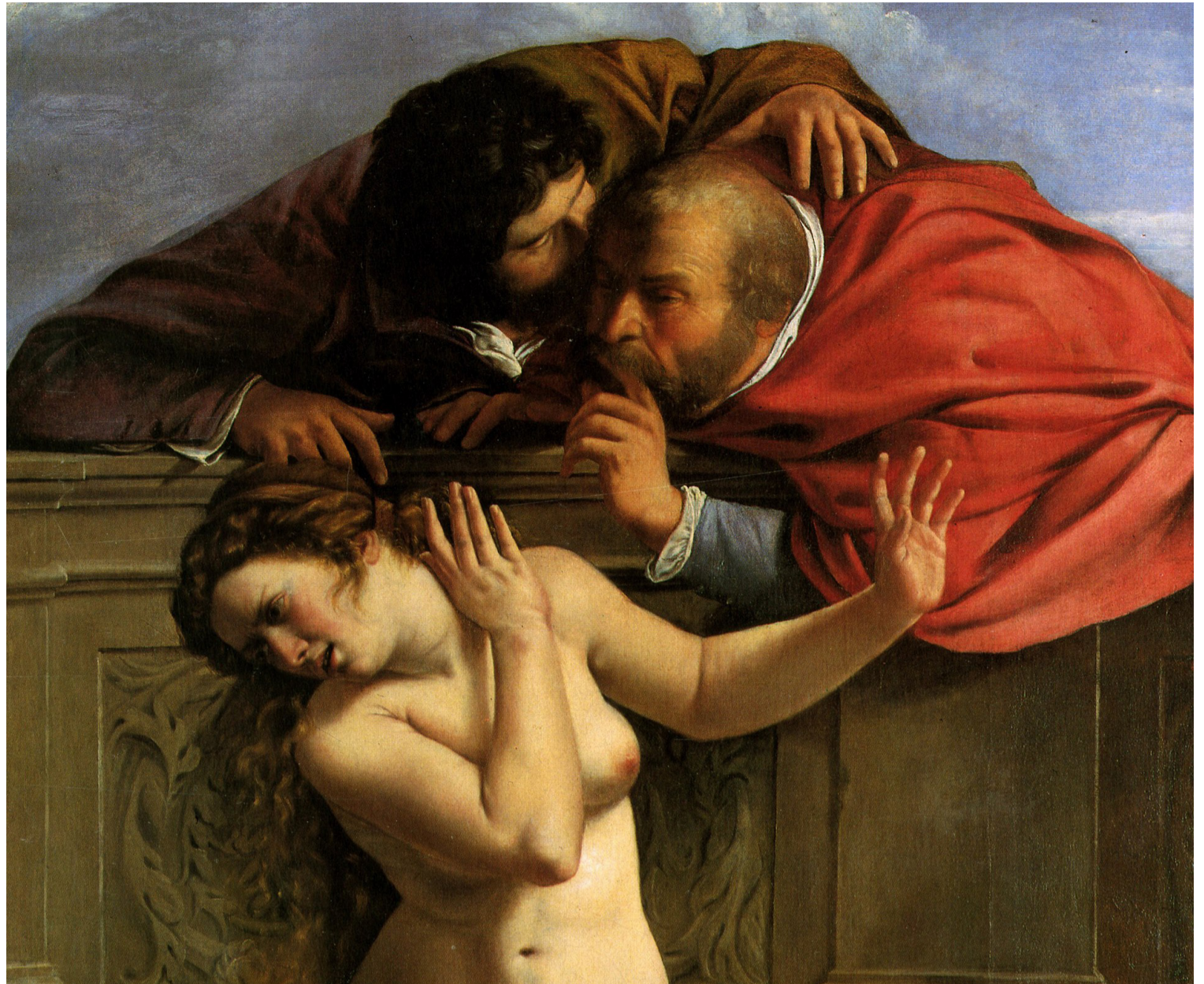
Ajo iu kundërvu. “I gërvishta fytyrën, - i tha jurisë, - dhe i shkula flokët, dhe para se të më penetronte sërish, ia kapa penisin aq fort sa madje i shkula një copë mish”. Por nuk arriti ta ndalte. Më pas nxitoi për te një sirtar dhe nxori një thikë. “Do të doja të të vrisja me këtë thikë, sepse më ke çnderuar”, - bërtiti ajo. Ai hapi pallton e i tha: “Ja ku jam.” Gentileschi hodhi thikën, por ai e mbrojti veten. “Në të kundërt, - tha ajo, - mund ta kisha vrarë”.

Gjyqi gjithashtu spikati me muaj të tërë marrjesh në pyetje të dëshmitarëve. Miq, qiraxhinj, artistë e të afërm ndërjuan një imazh të shtëpisë së Gentileschi-t. Ajo u portretizua si një adoleshente e cila e kalonte gjithë kohën duke pikturuar, duke dalë rrallë. Nga ana tjetër, përdhunuesi i saj doli si një personazh akoma më i keq nga sa dukej në fillim. Disa dëshmitarë deklaruan se ai kishte vrarë gruan e tij – dhe ai nuk dinte si të mbrohej.

Sidoqoftë, Gentileschi u torturua dhe Tassi u lirua. Pse? Ai ishte i mbrojtur nga papa, sepse arti i tij – tashmë i harruar – ishte i vlerësuar në atë kohë. Të gjithë e dinin se ai ishte horr. “Tassi është i vetmi nga këta artistë i cili nuk më ka zhgënjyer”, - tha Papa Innocent X. Artistë të tjerë pretendojnë të jenë burra të ndershëm, shpjegoi, por e zhgënjenin. Me Tassi-n e pandreqshëm, ai e dinte se ku qëndronte.

Gentileschi, ende adoleshente në përfundim të gjyqit, u turpërua në një kulturë ku nderi ishte gjithçka. Gjithashtu, i ofroi një publicitet monstruoz. Në vitet 1620 ajo ishte artiste e suksesshme e cila po punonte sa më larg Romës të ishte e mundur. Po hakmerrej me të vetmen armë që kishte: penelin. Nuk mund ta shkruante historinë e saj sepse, siç zbuloi në gjyq, ajo ishte pak a shumë analfabete. Mund ta pikturonte ama, dhe të ndryshonte përfundimin – siç tregojnë pikturat e Judith-it dhe Holofernes-it.

Gentileschi, sidoqoftë, sjell një element të historisë biblike të cilën asnjë burrë nuk ka arritur ta mendojë. Në shumicën e pikturave, duke përfshirë prodhimin halucinant të Caravaggio-s, Judith ka një shërbëtore e cila pret të marrë kokën e prerë. Por Gentileschi

Gentileschi, *Suzana dhe të moshuarit*

e bën shërbëtoren një grua të fortë e cila merr pjesë në vrasje. Kjo bën dy gjëra. Shton një realizëm të egër që as Caravaggio nuk e ka menduar – do të

duhen dy gra për ta vrarë këtë bishë. Por edhe i jep skenës një nënkuptim revolucionar. “Po sikur, - pyet veten Gentileschi, - gratë të bashkoheshin?”

A mund t'i kundërvihemi kësaj bote të sunduar nga burrat?”

Në pikturën e saj *Susannah and the Elders* të vitit 1622 përdor sërish një histori biblike për të dramatizuar se si është të jesh grua në shekullin XVII. Dy të moshuar po përgjojnë një grua të re që po lahet, por Gentileschi e lartëson rrëqethjen duke i bërë burrat t'i ngulin sytë dukshëm, ndërkohë që artistët e tjerë i fshehin larg. Pse i tregon soditësit fare të paturp, pa u përpjekur të fshehin epshin e tyre dhe duke hyrë në hapësirën e Susannah-s?

Është një efekt shqetësues, i cili çuditërisht të kujton persekutimin e saj. Në gjyq doli se Tassi gjithashtu kishte një bashkëpunëtor i cili e ndiqte nga pas. Të dy i vinin rrotull, e bezdisnin, e shihnin, si soditësit që shqetësonin Susannah-n. Trauma e përdhunimit të Gentileschi-t dhe gjyqi që nuk i dha drejtësi përndjekin artin e saj. Sidoqoftë, nuk u shtyp nga vuajtja e saj. Përkundrazi, fuqia e brendshme e pikturave të saj e bëri një nga artistet më të famshme në Europë. Edhe gjykata e largët britanike kishte dëgjuar për të. Në vitin 1638, Charles I e ftoi personalisht në Londër që të punonte për të. Aty Gentileschi pikturoi veprën e saj më origjinale e më të rëndësishme. Në *Autoportreti si alegori e pikturës* ajo e shfaq veten si personazh muskolor, të fortë, si gratë që mbajnë të shtrirë Holofernes-in. Në vend të shpatës, ajo është armatosur me penel. Shekuj para feminizmit, Gentileschi lëviz përmes hapësirës me rrjedhshmëri të jashtëzakonshme, krijuesja e imazhit të saj, heroinë e jetës së saj.

Përktheu Enxhi Hudhri

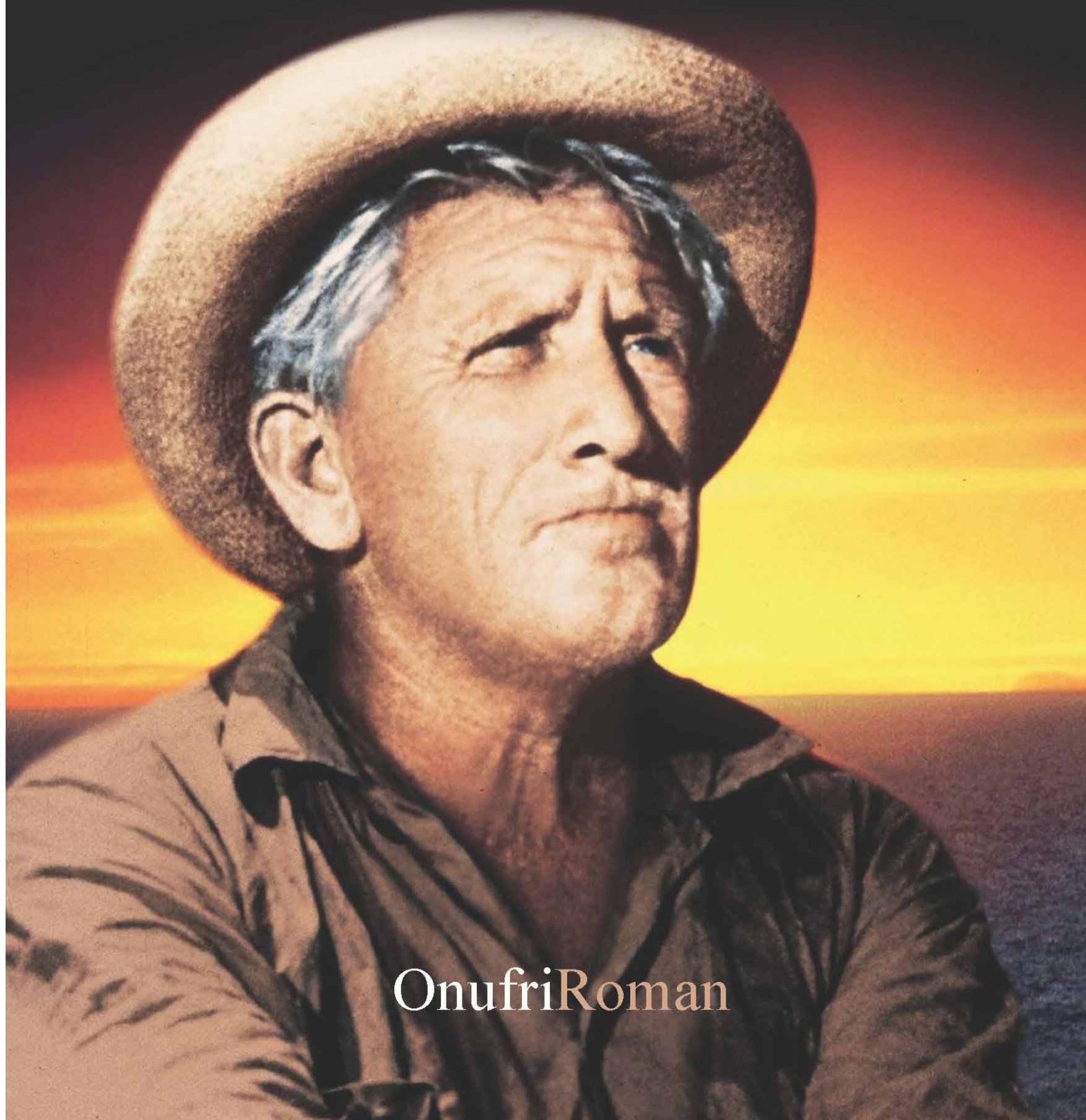

Gentileschi, *Autoportreti si alegori e pikturës*

E PËRKTHEU ISMAIL KADARE

ERNEST HEMINGWAY

Plaku dhe deti

Onufri Roman